

Cauterization should not be applied in children, debilitated and old persons, pregnant women, those suffering from internal haemorrhage, thirst, fever, weak and poisoned persons and in wounds situated in ligaments and vital parts, poisoned foreign body and ophthalmic and leprotic wounds. [101-106]

रोगदोषबलापेक्षी मात्राकालाग्निकोविदः । शस्त्रकर्माग्निकृत्येषु क्षारमध्यवचारयेत् ॥ १०७ ॥
 कठिनत्वं वणा यान्ति गन्धैः सारैश्च धूपिताः । सर्पिंज्जवसाधूपैः शौथित्यं यान्ति हि वणाः ॥ १०८ ॥
 रुजः स्वावाश्च गन्धाश्च कृमयश्च वणाश्रिताः । काठिन्यं मार्दवं चापि धूपनैनोपशाम्यति ॥ १०९ ॥
 लोध्रन्यग्रोधशुहृनि खदिरखिफला धृतम् । प्रलेपो वणशैथिल्यसौकुमार्यप्रसाधनः ॥ ११० ॥
 सरुजः कठिनाः स्तन्धै निरास्वावाश्च ये वणाः । यवचर्णैः सर्पिंज्जैवहुशस्तान् प्रलेपयेत् ॥ १११ ॥
 मुद्गणषिकशालीनां पायसैर्वा यथाक्रमम् । सघृतैर्जीवनीयैर्वा तर्पयेत्तानभीक्षणशः ॥ ११२ ॥

The physician conversant with dose, time and agni may apply alkali in cases amenable to surgical operation and cauterization according to severity of disease and morbidity.

Wounds attain hardness by being fumigated with aromatic substances and heartwoods. The same get softened if fumigated with ghṛta, marrow or muscle-fat.

By fumigation pain, discharges, odours, maggots, hardness and softness of wounds are removed.

Lodhra, leafbuds of nyagrodha, khadira, triphalā and ghṛta—this combination used as paste provides looseness and softness in wounds.

The wounds which are painful, hard, stiff and without discharge should be pasted frequently with barley powder mixed with ghee. They may also be saturated by applying frequently the paste of pāyasa (cereals cooked in milk) made of mudga, ṣaṣṭika and śāli rice or jīvaniya drugs mixed with ghee. [107-112]

ककुभोदुम्बराश्वत्थलोधजाम्बवकट्टफलैः त्वचमाश्वेव गृह्णन्ति त्वक्चूर्णैश्चूर्णिता वणाः ॥ ११३ ॥
 मनःशिलाले मञ्जिष्ठा लाक्षा च रजनीद्वयम् । प्रलेपः सघृतक्षौद्रस्त्वग्वशुद्धिकरः परः ॥ ११४ ॥
 अयोरजः सकासीसं त्रिफला कुसुमानि च । करोति लेपः कृष्णत्वं सद्य पव नवत्वचि ॥ ११५ ॥
 कालीयकनताम्नास्थिद्देमकालायसोत्तमाः । लेपः सगोमयरसः सवर्णीकरणः परः ॥ ११६ ॥
 ध्यामकाश्वत्थनिचुलमूलं लाक्षा सगैरिका । सहेमश्चामृतासङ्घः कासीसं चेति वर्णकृत् ॥ ११७ ॥
 चतुष्पदानां त्वग्लोमखुरशृङ्गास्थिभस्मना । तैलाक्ता चूर्णिता भूमिर्भवेष्वोमवती पुनः ॥ ११८ ॥
 षोडशोपद्रवा ये च वणानां परिकीर्तिः । तेषां चिकित्सा निर्दिष्टा यथास्वं स्वे चिकित्सिते ॥ ११९ ॥

By powdering the wounds with the powders of barks of kakubha, udumbara, aśvaitha, lodhra, jambū and kaṭphala they acquire the skin quickly.

Realgar, orpiment, māñjiṣṭhā, lac, haridrā and dāruharidrā used as paste with ghee and honey is an excellent cleanser of skin.

The paste of iron powder, kāśīsa, triphalā and flowers (of dhātakī) provides blackness in the new skin quickly.

Kāliyaka, tagara, mango seeds, nāgakeśara, iron and triphalā mixed with cow-dung juice make an excellent paste for reviving normal colour in skin.

Roots of dhyāmaka, aśvattha and nicula, lac, ochre, nāgakeśara, tuttha and kāśīsa—This produces colour.

The spot smeared with oil is powdered with the ash of skin, hairs, hoof, horns and bone of quadrupeds. This reproduces hairs.

The treatment of sixteen complications of wounds has been mentioned in their respective contexts. [113-119]

तत्र श्लोकौ—

द्वौ बणौ बणमेदाश्च परीक्षा दुष्टिरेव च । स्थानानि गन्धाः स्नावाश्च सोपसर्गः क्रियाश्च याः ॥ १२० ॥
वणाधिकारे सप्रश्नेतन्नवक्तुकवान् । मुनिवर्याससमासाम्यामग्निवेशाय धीमते ॥ १२१ ॥

Now the summing up verses—

Two types of wounds, kinds of wounds, examination, defects, locations, odours, discharges, complications and treatment—these nine topics after query have been described in brief as well details by the sage to the wise Agniveśa in the chapter on (treatment of) wound. [120-121]

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते दृढबलसंपूरिते चिकित्सास्थाने
द्विवणीयचिकित्सितं नाम पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

Thus ends the twenty fifth chapter on treatment of two types of wounds in he treatise composed by Agniveśa, redacted by Caraka and reconstructed by Drḍhabala. (25)

षड्विंशोऽध्यायः CHAPTER XXVI

अथातग्निमर्मीयचिकित्सितमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

Now (I) shall expound the chapter on treatment of the disorders of three vital organs. [1]

इति ह स्माह भगवान्नामेयः ॥ २ ॥

As propounded by Lord Ātreya. [2]

सप्तोत्तरं मर्मशतं यदुकं शरीरसंख्यामधिकृत्य तेभ्यः ।
 मर्माणि वस्ति हृदयं शिरश्च प्रधानभूतानि वदन्ति तज्ज्ञाः ॥ ३ ॥
 प्राणाश्रयात्, तानि हि पीडयन्तो वातादयोऽसूनपि पीडयन्ति ।
 तत्संश्रितानामनुपालनार्थं महागदानां शृणु सौम्य ! रक्षाम् ॥ ४ ॥

Of the one hundred and seven vital parts mentioned under enumeration of body components *basti* (kidney ?), *hṛdaya* (heart) and *śiras* (head) are regarded as important ones by the experts because they are seat of vital breath and *vāta* etc. affecting them also affect the vital breath. Hence in order to protect them listen about the management of great disorders located in them O gentle ! [3-4]

कपायतिकोषणरुक्षभोजयैः संधारणाभोजनमैथुनैश्च ।
 पकाशये कुप्यति चेदपानः स्रोतांस्यधोगानि वली स रुद्धवा ॥ ५ ॥
 करोति विष्मारुतमूत्रसङ्कं क्रमादुदावर्तमतः सुघोरम् ।
 रुग्बस्तिहृत्क्षयुदरेष्वभीक्षणं सपृष्टपाश्वेष्वतिदारुणा स्यात् ॥ ६ ॥
 आधमानहृलासविकर्तिकाश्च तोदोऽविपाकश्च सवस्तिशोथः ।
 वर्चोऽप्रवृत्तिर्जटरे च गण्डान्यूर्ध्वश्च वायुर्विहृते गुदे स्यात् ॥ ७ ॥
 कुच्छेण शुष्कस्य चिरात् प्रवृत्तिः स्याद्वा तनुः स्यात् खररुक्षशीता ।
 ततश्च रोगा ज्वरमूत्रकुच्छूप्रवाहिकाहृद्रहणीप्रदोषाः ॥ ८ ॥
 वस्त्रान्ध्यवाधिर्यशिरोऽभितापवातोदराष्ट्रीलमनोविकाराः ।
 तृष्णास्त्रपित्तारुचिगुल्मकासश्वासप्रतिश्यार्दितपार्श्वरोगः ॥ ९ ॥
 अन्ये च रोगा वहवोऽनिलोत्था भवन्त्युदावर्तकृताः सुघोराः ।
 चिकित्सितं चास्य यथावदूर्ध्वं प्रवक्ष्यते तच्छृणु चाम्निवेश ! ॥ १० ॥

If *apāna vāyu* in colon gets vitiated due to intake of astringent, bitter, pungent and rough food; suppression of urges, fasting and coitus, it creates obstruction in lower passages because of strength and causes retention of faeces, flatus and urine and finally severe *udāvarta* (reverse movement of *vāyu*). Because of this there starts intense and frequent pain in pelvis, cardiac region, sides and front of abdomen, back and sides of chest. Besides, due to obstruction in *apāna vāyu*, there are tympanitis, nausea, cutting pain, piercing pain, indigestion, cystitis, retention of stool, enlargement of mesenteric glands and upward movement of *vāyu*; stool is passed with difficulty, as dry and with delay, body becomes coarse, rough and cold consequently disorders such as fever, dysuria, dysentery, cardiac disorders, *grahaṇī* disorder, vomiting, blindness, deafness, headache, *vātadara*, *vātāṣṭhilā*, mental disorders, thirst, internal haemorrhage, anorexia, gulma, cough, dyspnoea, coryza, facial paralysis and chest pain arise. Many other severe *vātika* disorders are caused by *udāvarta*. Its treatment will be described further, listen O Agniveśa ! [5-10]

तं तैलशीतज्वरनाशनाकं स्वेदैर्यथोक्तेः प्रविलीनदोषम् ।
 उपाचरेद्वर्तिनिरुद्धवस्तिस्त्रेहैर्विरेकरनुलोमनान्मैः ॥ ११ ॥
 इयामात्रिवृन्मागधिकां सदन्तीं गोमूत्रपिण्ठां दशभागमाषाम् ।
 सनीलिकां द्विर्लवणां गुडेन वर्ति कराङ्गुष्टनिभां विदध्यात् ॥ १२ ॥
 पिण्याकसौवर्चलहिङ्गुभिर्वा ससर्पपञ्चूषणयावशूकैः ।
 क्रिमिघकमिष्पलुकक्षाङ्गिनीभिः सुधार्कजक्षीरगुडैर्युताभिः ॥ १३ ॥
 स्यात् पिष्पलीसर्पपराठवेशमधूमैः सगोमूत्रगुडैश्च वर्तिः ।
 इयामाफलालाङ्गुकपिष्पलीनां नाड्याऽथवा तत् प्रधमेत्तु चूर्णम् ॥ १४ ॥
 रक्षोग्नतुम्बीकरहाटकृष्णाचूर्णं सजीमूतकसैन्धवं वा ।
 स्निग्धे गुदे तान्यनुलोमयन्ति नरस्य वचोऽनिलमूत्रसङ्गम् ॥ १५ ॥
 तेषां विद्याते तु भिषग्निवदध्यात् स्वभ्यक्तसुस्वन्तनोर्निरुद्धम् ।
 ऊर्ध्वानुलोमौषधमूत्रतैलक्षाराम्लवात्प्रयुतं सुतीक्ष्णम् ॥ १६ ॥
 वातेऽधिकेऽम्लं लवणं सतैलं, क्षीरेण पित्ते तु, कफे समूत्रम्
 स मूत्रवचोऽनिलसङ्गमस्यन् गुदं सिराश्च प्रगुणीकरोति ॥ १७ ॥

The patient should be massaged with oil prepared with drugs alleviating cold fever and then fomented as mentioned earlier. When the impurity is dissolved be should be managed with suppositories, nonunctuous and unctuous enema, purgatives and carminative diet.

Śyāmā, trivṛt, māgadhikā, danti, nilikā in equal parts and māṣa in one tenth part should be pounded with cow's urine. Now salt in two parts should be added to the above and with the help of jaggery suppository of the size of hand thumb may be prepared.

Similarly the following suppositories may be prepared :—(1) oil cake, sauvarcalā, hiṅgu, mustard, trikaṭu and yavakṣāra with jaggery, (2) viḍāṅga, kampillaka, śaṅkhini, latex of snuhi and arka mixed with jaggery, (3) pippali, sarṣapa, madanapala, soot mixed with cow urine and jaggery.

Or one should blow up with a pipe the powder of śyāmā, madanaphala, alābū and pippali. Or after smearing the anus with some uncting substance the powder of sarṣapa, tumbī, madanaphala, pippali, devadālī and rock salt should be blown up. This is carminative and removes retention of stool, flatus and urine. In case of their obstruction the physician should administer, after the patients is well massaged and well-fomented, very sharp non-unctuous enema prepared with emetic and progrative drugs, urine, oil, alkali, acid and vāta-alleviating drugs. In predominance of vāyu it should be sour, salty and oily, in that of pitta with milk and in that of kapha with urine. Relieving retention of urine, stool and flatus it strengthens the anal region along with its blood vessels [11-17]

त्रिवृत्सुधापत्रतिलादिशकग्राम्यौदकानूपरसैर्यवात्तम् ।
अन्यैश्च सृष्टानिलमूत्रविड्भिरद्यात् प्रसन्नागुडसीधुपारी ॥ १८ ॥

The patient should be kept on diet of barley-made food with the vegetables of the leaves of trivṛt and snuhī, sesamum etc.; meat soup of domestic, aquatic and marshy animals or other articles helping elimination of flatus, urine and stool followed by drink of prasannā (clear wine) or guḍasidhu. [18]

भयोऽनुबन्धे तु भवेद्विरेच्यो मूत्रप्रसन्नादधिमण्डगुक्तैः ।
स्वस्थं तु पश्चादनुवासयेत्तं रौक्ष्याद्वि सज्जोऽनिलवर्चसोश्वेत् ॥ १९ ॥

If the disorders continue, the patient should be purgated with urine, clear wine, curd-scum and śukta. If the patient is normalised but there is retention of flatus and stool due to roughness he should be given unctuous enema [19]

द्विरक्तरं हिङ्गं वचाग्निकुष्ठं सुवर्चिका चैव विडङ्गचूर्णम् ।
सुखाम्बुनाऽऽनाहविसूचिकार्तिहृद्रोगगुल्मोर्ध्वसमीरणम्भम् ॥ २० ॥
वचाभयाचित्रकयावशूकान् सपिष्पलीकातिविषान् सकुष्ठान् ।
उज्जाम्बुनाऽऽनाहविमूढवातान् पीत्वा जयेदाशु रसौदनाशी ॥ २१ ॥
हिङ्गगन्धाविडगुण्ठ्यजाजीहरीतकीपुष्करमूलकुष्ठम् ।
थथोक्तरं भागविवृद्धमेतत् प्लीहोदराजीर्णविसूचिकाम्भम् ॥ २२ ॥

Hiṅgu, vacā, citraka, kuṣṭha, swarjikṣāra and viḍāṅga in double quantity in successive order should be powdered together. This powder taken with warm water alleviates hardness of bowels, visūcikā, colic pain, heart disease, gulma and upward movement of vāyu.

By taking (the powder of) vacā, haritaki, citraka, yavakṣāra, pippali, ativilā and kuṣṭha with hot water one overcomes quickly the hardness of bowels and confounded vāta keeping on the diet of meatsoup and boiled rice.

Hiṅgu, vacā, biḍa, śuṇṭhi, jīraka, haritaki, puṣkaramūla and kuṣṭha in increased parts successively alleviates splenomegaly, indigestion and visūcikā. [20-22]

स्थिरादिवर्गस्य पुनर्नवायाः शम्पाकपूतीकरञ्योश्च ।
सिद्धः कषये द्विपलांशिकानां प्रस्थो घृतात् स्यात् प्रतिरुद्धवाते ॥ २३ ॥

Ghee 640 gm. cooked in decoction of the drugs of sthirādi varga (smaller five roots), punarnavā, āragvadha and pūtika-karañja each 80 gm. is efficacious in obstructed flatus. [23]

फलं च मूलं च विरेचनोक्तं हिङ्गवर्कमूलं दशमूलमप्रथम् ।
स्नुक् चित्रकश्चैव पुनर्नवा च तुर्यानि सर्वैर्लवणानि पञ्च ॥ २४ ॥
ज्वरैः समूत्रैः सह जर्जराणि शारावसन्धौ विपचेत् सुलिते ।
पक्वं सुपिष्ठं लवणं तदञ्जैः पानैस्तथाऽऽनाहरूजाम्भम्यात् ॥ २५ ॥

Fruits and roots mentioned under purgatives (Su. I), hiṅgu, arka roots, daśamūla, snuhī, citraka and punarnavā, five salts equal to the total quantity of the above drugs should be pounded with uncting substances and cow's urine and cooked within closed earthen saucers with well-closed joints. When cooked, the salt should be powdered and thereafter used with food and drinks. It removes hardness of bowels and colic pain. [24-25]

हृत्स्तम्भमूर्धोदरगौरवाभ्यामुदारसङ्केन सपीनसेन ।
आनाहमामप्रभवं जयेत् प्रचल्दनैर्लङ्घनपाचनैश्च ॥ २६ ॥

इत्युदावर्तचिकित्सा ।

Ānāha (hardness of bowels) should be known as caused by āma from cardiac stiffness, heaviness in head and abdomen, retention of eructation and catarrh and should be overcome with emesis, lightening and digestives. [26]

(Thus treatment of udāvarta).

व्यायामतीक्षणौषधस्त्रक्षमद्यप्रसङ्गनित्यद्रुतपृष्ठयानात् ।
आनूपमत्स्याध्यशनादजीर्णत् स्युर्मुत्रकुच्छाणि नृणामिहाणौ ॥ २७ ॥
पृथडालाः स्वैः कुपिता निदानैः सर्वेऽथवा कोपमुपेत्य बस्तौ ।
मूत्रस्य मार्गं परिपीडयन्ति यदा तदा मूत्रयतीह कुच्छात् ॥ २८ ॥
तीव्रा रुजो वड्डक्षणवस्तिमेदे स्वलं पुरुषु मुहुर्मुत्रयतीह वातात् ।
पीतं सरक्तं सरजं सदाहं कुच्छान्मुहुर्मुत्रयतीह पित्तात् ॥ २९ ॥
बस्ते: सलिङ्गस्य गुरुत्वशोथौ मूत्रं सपिच्छुं कफमूत्रकुच्छे ।
सर्वाणि रूपाणि तु सञ्चिपातादभवन्ति तत् कुच्छतमं हि कुच्छम् ॥ ३० ॥

Due to excessive physical exertion, intake of irritant drugs, rough food and wine, riding on a fast-moving vehicle, overeating meat of marshy animals and fish and indigestion eight types of mūtrakṛcchra (dysuria) arise.

Doṣas vitiated separately by their respective causes or all together get located in (kidney or) urinary bladder and press upon the urinary passage. Then the person urinates with difficulty.

In vātika dysuria there is severe pain in groins, pelvis and penis and the patient passes urine scanty and frequently.

Due to pitta, the patient passes yellow or bloody urine with pain and burning sensation frequently and with difficulty.

In kaphaja dysuria, there are heaviness and swelling in urinary bladder and penis and the urine is slimy.

In sannipāta, all the above symptoms are found. It is the most difficult type of dysuria. [27-30]

विशोषयेद्वस्तिगतं सशुकं मूत्रं सपित्तं पवनः कफं वा ।
यदा तदाऽश्मर्युपजायते तु कमेण पित्तेभ्यव रोचना गोः ॥ ३१ ॥

When vāyu dries up semen or urine, pitta or kapha, the aśmari (calculus) arises gradually like gall stone in cow. [31]

कदम्बपुष्पाकृतिरश्मतुल्या शुक्षणा त्रिपुष्प्यथवाऽपि मृद्वी ।
मूत्रस्य चेन्मार्गमुपैति रुदध्वा मूत्रं रुजं तस्य करोति वस्तौ ॥ ३२ ॥
ससेवनीमेहनवस्तिशूलं विशीर्णधारं च करोति मूत्रम् ।
मृद्वनाति मेद् स तु वेदनातो मुहुः शकुन्मुञ्चति मेहते च ॥ ३३ ॥
शोभात् क्षते मूत्रयतीह सास्रक् तस्याः सुखं मेहति च व्यपायात् ।

When the calculus simulating kadamba flower, stony, smooth, prismatic or soft comes in the passage of urine, it obstructs the flow of urine and thus causes pain in bladder. Urine is passed in divided streams and with pain in suture, penis and bladder. The patient, with agonising pain, presses the penis and sometimes passes stool and sometimes urine. If the passage or bladder is injured by irritation of calculus urine is passed with blood (haematuria). When the calculus shifts from the passage, the patient passes urine with ease. [32-33]

पथाऽश्मरी मारुतभिन्नमूर्तिः स्याच्छर्करा मूत्रपथात् क्षरन्तो ॥ ३४ ॥

This calculus when disintegrated by vāyu is known as śarkarā (gravels) coming out of the urinary passage. [34]

शुकं मलाद्वैव पृथक् पृथग्वा मूत्राशयस्थाः प्रतिवारयन्ति ।
तद्रथाहतं मेहनवस्तिशूलं मूत्रं सशुकं कुरुते विवद्धम् ॥ ३५ ॥
स्तब्धश्च शूलो भृशवेदनश्च तुद्येत वस्तिर्वृषणौ च तस्य ।

Discharge of semen checked by dosas separately situated in urinary bladder produce pain in phallus and pelvis, difficult passing of urine mixed with semen and the patient's pelvis as well as testicles get stiffened, swollen and intensely painful. [35]

क्षताभिघातात् क्षतजं क्षयाद्वा प्रकोपितं वस्तिगतं विवद्धम् ॥ ३६ ॥
तीव्रार्ति मूत्रेण सहाश्मरीत्वमायति तस्मिन्नतिसंचिते च ।
आध्माततां विन्दति गौरवं च वस्तेल्पघुत्वं च विनिःसृतेऽस्मिन् ॥ ३७ ॥
इति मूत्रकृच्छ्रनिवानम् ।

Due to cut or injury or loss (of semen) blood discharged within the urinary bladder is bound up and causing agonising pain is converted into a calculus after combining with urine. When it is accumulated too much there are inflation and heaviness in urinary bladder which is relieved after the calculus passes out. [36-37]

(Thus diagnosis of dysuria).

अभ्यञ्जनसनेहनिरुहवस्तिसनेहोपनाहोत्तरवस्तिसेकान् ।
स्थिरादिभिर्वातहैश्च सिद्धान् दद्याद्रसांश्चानिलमूत्रकृच्छे ॥ ३८ ॥
पुनर्नवैरण्डशतावरीभिः पत्तरवृश्चीरवलाश्मभिद्धिः ।
द्विपञ्चमूलेन कुलत्थकोलयवैश्च तोयोत्कथिते कषाये ॥ ३९ ॥
तैलं वराहक्षवसा घृतं च तैरेव कल्कैलवणैश्च साध्यम् ।
तन्मात्रयाऽऽशु प्रतिहन्ति पीतं शूलान्वितं मारुतमूत्रकृच्छम् ॥ ४० ॥
एतानि चान्यानि वरौपधानि पिटानि शस्तान्यपि चोपनाहे ।
स्युर्लाभतस्तैलफलानि चैव स्लेहाम्लयुक्तानि सुखोष्णवन्ति ॥ ४१ ॥

In vātika dysuria, one should administer massage, unctuous and non-unctuous enema, unctuous poultice, urethral douche and affusion as well as the diet of meat prepared with sthirādi (laghu pañcamūla) and other vāta-alleviating drugs.

Oil, fat of pig and bear and ghee should be prepared with decoction of punarnavā, erāṇḍa, śatāvari, pattūra, vṛścīra, balā, pāṣāṇabheda, both pañcamūlas (daśamūla), kulaṭṭha, kola and yava and with the paste of the same drugs as well as salt. This taken in proper dose alleviates quickly the painful vātika dysuria.

These or other good drugs are useful when applied as poultice after they are pounded. In the same way, the oily seeds, as available, are applied warm and mixed with uncting and sour substances. [38-41]

सेकावगाहाः शिशिराः प्रदेहा ग्रैष्मो विधिर्वस्तिपयोविरेकाः ।
द्राक्षाविदारीभुरसैर्घृतैश्च कृच्छ्रेषु पित्तप्रभवेषु कार्याः ॥ ४२ ॥
शतावरीकाशकुशश्वदंष्ट्राविदारीशालीक्षुकशेरुकाणाम् ।
कार्थं सुशीतं मधुशर्कराम्यां युक्तं पिबेत् पैत्तिकमूत्रकृच्छी ॥ ४३ ॥
पिबेत् कषायं कमलोत्पलानां शृङ्गाटकानामथवा विदार्याः ।
दण्डैरकणामथवाऽपि मूलैः पूर्वेण कल्पेन तथाऽम्बु शीतम् ॥ ४४ ॥

Cold affusion and bath, anointings, summerly regimens, enema, milk and purgatives prepared with the juice of grapes, vidāri and sugarcane as well as ghee should be administered in dysuria caused by pitta.

One suffering from paittika dysuria should take fairly cold decoction of śatāvarī, kāśa, gokṣura, vidāri, śāli, ikṣu and kaśeruka added with honey and sugar.

He should take decoction of lotus and water lily or śringātaka or vidāri or roots of dandairakā in the way mentioned above and also cold water. [42-44]

एर्वारुषीजं त्रपुषात् कुसुम्भात् सकुङ्कुमः स्याद् वृषकश्च पेयः ।
द्राक्षारसेनाश्मारेशकरासु सर्वेषु कुच्छेषु प्रशस्त एषः ॥ ४५ ॥
एर्वारुषीजं मधुकं सदारु पैत्ते पिवेत्तण्डुलधावनेन ।
दार्ढी तथैवामलकीरसेन समाक्षिकां पित्तकृते तु कुच्छे ॥ ४६ ॥

Q Seeds of Ervāru (cucumber), trapuṣa and yāsā with saffron should be taken with grape juice. This is useful in calculus, gravel and all sorts of dysuria.

In paittika dysuria, one should take seeds of ervāru, madhuka and dāruharidrā combined together with rice water.

Dāruharidrā mixed with honey should also be taken with āmalaka juice in paittika dysuria. [45-46]

क्षारोष्णतोष्णौषधमन्नपानं स्वेदो यवानं वमनं निरुद्धाः ।
तकं सतिकौषधसिद्धतैलमध्यह्नपानं कफमूत्रकुच्छे ॥ ४७ ॥
द्योषं श्वदंश्ट्रात्रुटिसारसास्थि कोलप्रमाणं मधुमूत्रयुक्तम् ।
पिवेत्त्रुटि क्षौद्रयुतां कदत्या रसेन कैडर्यरसेन वाऽपि ॥ ४८ ॥
तक्रेण युक्तं शितिवारकस्य बोजं पिवेत् कुच्छविनाशहेतोः ।
पिवेत्तथा तण्डुलधावनेन प्रवालचूर्णं कफमूत्रकुच्छे ॥ ४९ ॥
सपच्छदारग्वधकेतुकैलाधवं करञ्जं कुटजं गुडचीम् ।
पक्त्वा जले तेन पिवेयवागूँ सिद्धं कषायं मधुसंयुतं वा ॥ ५० ॥

In dysuria caused by kapha, one should take alkaline, hot and sharp drugs and diet, sudation, barley food, emesis, non-unctuous enema, buttermilk, massage with and intake of oil prepared with bitter drugs.

Trikaṭu, gokṣura, smaller cardamom, bones of cranes should be taken in the dose of 5 gm. added with honey and urine.

Smaller cardamom mixed with honey should be taken with juice of banana plant or kaidarya.

In order to alleviate dysuria one should take seeds śitivāra with buttermilk or powder of corals with rice water in kaphaja dysuria.

One should take rice gruel cooked in water with saptaparna, āragvadha, kevuka, elā, dhava, karañja, kutaja and guduci or decoction of these drugs added with honey. [47-50]

सर्वं त्रिदोषप्रभवे तु वायोः स्थानानुपूर्व्या प्रसमीक्ष्य कार्यम् ।
त्रिभ्योऽधिके प्राग्वमनं कफे स्यात् पित्ते विरेकः पवने तु वस्तिः ॥ ५१ ॥

इति मूत्रकृच्छ्रचिकित्सा ।

In dysuria caused by three dosas equally, all the above measures should be applied jointly according to the seat of vāyu. In case of inequality of three dosas, emesis, purgation and enema should be administered in predominance of kapha, pitta and vāta respectively. [51]

(Thus treatment of dysuria).

क्रिया हिता साऽश्मरिशर्कराभ्यां कुच्छे यथैवेह कफानिलाप्यम् ।
कार्याऽश्मरिभेदपातनाय विशेषयुक्तं शृणु कर्म सिद्धम् ॥ ५२ ॥
पाषाणमेदं वृषकं श्वदंष्ट्रापाठाभयाव्योपशाटीनिकुम्भाः ।
हिंसाखराहाशितिवारकाणामेर्वारुकाणां त्रपुषस्य वीजम् ॥ ५३ ॥
उत्कुञ्चिका हिङ्गु सवेतसाम्लं स्यादद्वे वृहत्यौ हपुषा वचा च ।
चूर्णं पिवेदश्मरिभेदपत्रं सर्पिश्च गोमूत्रचतुर्गुणं तैः ॥ ५४ ॥
मूलं श्वदंष्ट्रेशुरकोरुवृकात् क्षीरेण पिण्डं वृहतीद्याच ।
आलोड्य दध्ना मधुरेण पंयं दिनानि सप्ताश्मरिभेदनाय ॥ ५५ ॥
पुरनवायोरजनीश्वदंष्ट्राफल्गुप्रवालाश्च सदर्भपुष्पाः ।
क्षीराम्बुद्येशुरसैः सुपिण्डं पंयं भवदेश्मरिशर्करासु ॥ ५६ ॥
त्रुटि सुराहं लघणानि पञ्च यवाग्रजं कुन्दुरुकाशमभेदौ ।
कम्पिलूकं गोभुरुकस्य वीजमेर्वारुवीजं त्रपुषस्य वीजम् ॥ ५७ ॥
चूर्णांकृतं चित्रकहिङ्गुमांसी यवानितुल्यं त्रिफलाद्रिभागम् ।
अम्लैरशुक्रैः रसमद्ययूपैः पेयं हि गुल्माश्मरिभेदनार्थम् ॥ ५८ ॥
विल्वप्रमाणो धृततैलभृष्टे यूपः कृतः शिशुकमूलकल्कात् ।
शीतोऽश्मभित् स्यादधिष्ठिष्ठयुक्तः पेयः प्रकामं लवणेन युक्तः ॥ ५९ ॥
जलेन शोभाङ्गनमूलकल्कः शीतो हितश्वाश्मरिशर्करासु ।
सितोपला वा समयावशूका कुच्छेषु सर्वेष्वपि भेषजं स्यात् ॥ ६० ॥
पीत्वाऽथ मद्यं निगदं रथेन हयेन वा शीतजवेन यायात् ।
तैः शर्करा प्रच्यवतेऽश्मरी तु शाम्येत्वं चेच्छल्यविदुद्दरेत्ताम् ॥ ६१ ॥
रेतोभिघातप्रभवे तु कुच्छे समीक्ष्य दापं प्रतिकर्म कुर्यात् ।
कापांसमूलं वृषकाशमभेदौ वला स्थिरादीनि गवेभुका च ॥ ६२ ॥

वृश्चीर ऐन्द्री च पुनर्नवा च शतावरी मध्वसनाख्यपण्डौ ।
 तत्काथसिद्धः पवने रसः स्यात् पित्तेऽधिके क्षीरमथापि सर्पिः ॥ ६३ ॥
 कफे च यूषादिकमन्नपानं संसर्गजे सर्वहितः क्रमः स्यात् ।
 पवं न चेच्छाम्यति तस्य युक्त्यात् सुरां पुराणां मधुकासवं वा ॥ ६४ ॥
 विहङ्गमांसानि च वृंहणाय बस्तीश्च शुकाशयशोधनार्थम् ।
 शुद्धस्य तृप्तस्य च वृत्ययोगैः प्रियानुकूलाः प्रमदा विधेयाः ॥ ६५ ॥

The measure beneficial in dysuria caused by kapha and vāta should be applied in calculus and gravels as well with specific ones for breaking and felling of calculus. Now listen the tested remedy.

① One should take powder of pāṣāṇabheda, vāsā, gokṣura, pāṭhā, haritaki, trikāṭu, śaṭī, nikumbha (danti); seeds of hiṃsrā, kharāhyā, śitivāraka, ervāru, and trapusa, utkuñcikā, hiṅgu, amlavetasa, br̥hati, kantakārī, hapusā and yacā. He may also take ghṛta cooked with pāṣāṇabheda with four times cow's urine.

② In order to break the calculus, one should take for seven days the roots of gokṣura, iksuraka; eranda, br̥hati and kantakārī dissolved in sweet curd.

③ In calculus and gravels, one should take punarnavā, āguru, haridrā, gokṣura, tender leaves of phalgu and dārbha flowers pouuded with milk, water, urine and sugarcane juice.

④ Smaller cardamom, devadāru, five salts, yavakṣāra, kunduru, pāṣāṇabheda, kampillaka; seeds of gokṣura, ervāru and trapusa, citraka, hiṅgu, māṃsi and yavānī all in equal parts are powdered and mixed with triphalā two parts. This formulation is taken with sours (except vinegar), meatsoup, wine and vegetable soups for breaking gulma and calculus.

⑤ Soup prepared of the paste of śigru root 40 gm. fried in ghee and oil and well-cooled breaks calculus if taken frequently with curd-scum and salt.

⑥ The root of śobhāñjana pounded with water and cooled is beneficial in calculus and gravels.

⑦ Sugarcandy mixed with equal quantity of yavakṣāra is a remedy for all types of dysuria.

After drinking undamaged wine, the patient should travel on a fast chariot or a horse. Thus gravels fall out and calculus subsides. Otherwise it should be extracted by surgeon.

In dysuria caused by obstruction of semen one should apply remedy after considering the morbidity. Kārpāsa root, vāsā, pāṣāṇabheda, balā, laghu pañcam-

ūla, gavedhuka, vṛścira, aindrī, punarnavā, śatāvari, madhuparṇī and asanaparṇī should be decocted. Meatsoup prepared with this decoction should be given in predominance of vāta; milk or ghee prepared with the same decoction should be given in predominance of pitta. In predominance of kapha food and drinks such as soup etc. should be prepared with this decoction and administered. If doṣas are combined together measures beneficial for all concerned doṣas should be applied. If it does not subside in this way, old wine or medhukāsava and meat of birds for promoting body weight and urethral douches for cleaning the seat of semen should be applied. When the patient is cleansed and saturated with aphrodisiacs he should be offered loving and favourite women. [52-65]

रक्तोद्धवे तृत्पलनालतालकाशेशुबालेशुकशेरुकाणि ।
पिवेत् सिताक्षीद्रयुतानि खादेदिक्षुं विदारीं त्रपुषाणि चैव ॥ ६६ ॥
घृतं श्वदंष्ट्रास्वरसेन सिद्धं क्षीरेण चैवाष्टगुणेन पेयम् ।
स्थिरादिकानां कतकादिकानामेकैकशो वा विधिनैव तेन ॥ ६७ ॥
क्षीरेण वस्तर्मधुरौषधैः स्यात्तैलेन वा स्वादुफलोत्थितेन ।
यन्मूत्रकृच्छ्रे विहितं तु पैत्ते कार्यं तु तच्छोणितमूत्रकृच्छ्रे ॥ ६८ ॥

In dysuria caused by rakta, one should take stalk of water lily, tāla kāśa, ikṣubālā, ikṣu and kaśeruka mixed with sugar and honey. He should also cl. sugarcane vidāri and trapaśu.

Ghṛta prepared with the juice of gokṣura with eight times milk should be taken. Ghṛta prepared in the same way with single drugs of the sthirādi (laghu pañcamūla) or katakādi group (vi.8) is useful.

Urethral douche with milk prepared for with sweet drugs or with oil of sweet fruits (seeds) should be applied.

Whatever is prescribed for paittika dysuria should be applied in raktaja dysuria as well. [66-68]

व्यायामसंधारणशुष्करुक्षपिष्ठान्नवातार्ककरव्यवायान् ।
खर्जूरशालूककपित्थजम्बूविसं कषायं न रसं भजेत ॥ ६९ ॥

इत्यश्मरीचिकित्सा ।

The patients of calculus and dysuria should avoid physical exercise, suppression of urges, dry rough and floury food, exposure to wind, sun and sexual intercourse, kharjūra, lotus root, kapittha, jambū, lotus stem and astringents. [69]

(Thus treatment of calculus).

व्यायामतीक्ष्णातिविरेकवस्तिचिन्ताभयत्रासगदातिचाराः ।
छर्द्यामसंधारणकर्शनानि हद्रोगकर्तृणि तथाऽभिघातः ॥ ७० ॥

वैवर्ण्यमूर्च्छाज्वरकासहिकाश्वासास्पैरस्यतुप्राप्नोदाः ।
 छर्दिः कफोत्केशरुजोऽरुचिश्च हृदोगजाः स्युर्विविधास्तथाऽन्ये ॥ ७१ ॥
 हृच्छून्यभावद्रवशोषमेदस्तम्भाः समोदाः पवनाद्विशेषः ।
 पित्तात्मोद्युनदाहमोदाः संत्रासतापज्वरपीतमावाः ॥ ७२ ॥
 स्तब्धं गुरु स्यात् स्तिमितं च मर्म कफात् प्रसेकज्वरकासतन्द्राः ।
 विद्यात्रिदोषं त्वपि सर्वलिङ्गं तीव्रातितोदं कृमिं सकण्डम् ॥ ७३ ॥

Physical exertion, drastic and excessive purgation and enema, anxiety, fear, terror and faulty management of disorders, suppression of vomiting and āma, reducing and injury—these are causative factors of heart disease.

Abnormal complexion, fainting, fever, cough, hiccup, dyspnoea, distaste in mouth, thirst, mental confusion, vomiting, excitement of kapha and consequent distress, anorexia and other various symptoms arise in heart disease.

In predominance of vāta, particularly there are vacantness in heart, palpitation, wasting, tearing, obstructed movement and mental confusion.

From pitta there are feeling of darkness, distress, burning sensation, mental confusion, terror, heat, pyrexia and yellowishness.

Due to kapha heart gets obstructed in movement, heavy and dull associated with salivation, fever, cough and drowsiness.

In that caused by three dosas all the above symptoms are found.

In the heart disease caused by kṛmi (organisms) there is intense discomfort and piercing pain with itching. [70-73]

तैलं ससौवीरकमस्तुतकं वाते प्रपेयं लवणं सुखोष्णम् ।
 मूत्राम्बुसिद्धं लवणैश्च तैलमानाहगुल्मार्तिहृदामयम्भम् ॥ ७४ ॥
 पुनर्नवां दारु सपञ्चमूलं राज्ञां यवान् विश्वकुलत्थकोलम् ।
 पक्षवा जले तेन विपाच्य तैलमध्यज्ञपानेऽनिलहृददम्भम् ॥ ७५ ॥
 हरीतकीनागरपुष्कराहृवर्यः क्यस्थालवणैश्च कल्कैः ।
 सहिङ्कुभिः साधितमग्रयसर्पिंगुलं सहृत्पाश्वगदेऽनिलोत्थे ॥ ७६ ॥
 सपुष्कराहृं फलपूरमूलं महौषधं शास्त्रयमया च कल्काः ।
 क्षाराम्बुसर्पिंलवणैर्विमिश्राः स्युर्वातहृदोगचिकर्तिकाज्ञाः ॥ ७७ ॥
 काथः कृतः पौष्करमातुलुङ्गपलाशभूतीकशटीसुराहृः ।
 सनागराजाजिवचायवानीक्षारः सुखोष्णो लवणश्च पेयः ॥ ७८ ॥
 पथ्याशटीपौष्करपञ्चकोलात् समातलुङ्गाद्यमकेन कल्कः ।
 गुडप्रसन्नालवणैश्च भृष्णो हृत्पाश्वपृष्ठोदरयोनिशूले ॥ ७९ ॥
 स्यात्त्वयूषणं द्वे त्रिफले सपाठं निदिग्धिकागोशुरकौ वले द्वे ।
 कद्धिस्त्रुटिस्तामलकी स्वगुता मेंदं मधुकं मधुकं स्थिरा च ॥ ८० ॥

शतावरी जीवकपृष्ठिनपण्यो द्रव्यैरिमैरक्षसमैः सुपिष्टैः ।
प्रस्थं घृतस्येह पचेद्विधिः प्रस्थेन दध्ना त्वथ माहिपेण ॥ ८१ ॥
मात्रां पलं चार्धपलं पिञ्चुं वा प्रयोजयेन्माक्षिकसंप्रयुक्ताम् ।
श्वासे सकासे त्वथ पाण्डुरोगे हठहणीप्रदोषे ॥ ८२ ॥

In vātika hṛdroga, warm oil added with sauviraka, curd water, buttermilk and salt should be taken.

Oil prepared with salts along with wine and water alleviates hardness in bowels, gulma, colic and heart disease.

Punarnavā, devadāru, pañcamūla, rāsnā, barley grains, bilva, kulattha and kola should be decocted in water. Oil prepared with this decoction and used as massage and intake alleviates vātika hṛdroga.

Ghṛta prepared with the paste of haritakī, śuṇṭhī, puṣkaramūla, vayahsthā (guḍūcī), kāyasthā (āmalakī), salt and hingu is useful in vātika gulma, painful heart and sides.

Paste of puṣkaramūla, śuṇṭhī and śaṭī mixed with alkali, water, ghṛta and salt alleviates vātika hṛdroga and cutting pain in heart.

Decotion of puṣkaramūla, bijapūra, palāśa, bhūtika, śaṭī and devadāru, mixed with śuṇṭhī, jīraka, vacā, yavānī, yavakṣāra and salt and slightly heated should be taken.

The paste of haritakī, śaṭī, puṣkaramūla, pañcakola (pippali, pippalimūla, cavya, citraka and śuṇṭhī) and mātuluṅga should be fried in yamaka (oil and ghee mixed) and added with jaggery, clear wine and salt. This is useful in conditions of pain in heart, sides, back, abdomen and vaginal track.

Trikaṭu, two types of triphalā (1. haritakī, bibhitaka and āmalakī, 2. Drākṣā, kāśmarya and kharjūra), pāṭhā, kanṭakārī, gokṣura, two types of balā, ṛddhi, smaller cardamom, tāmalaki, kapikacchu, medā, mahāmedā, madhūka, madhuka, śālaparṇī, śatāvarī, jīvaka and prśniparṇī—each 10 gm. should be well pounded. With this paste ghee 640 gm. should be cooked with buffalow's curd 640 gm. this should be taken in the dose of 40, 20 or 10 gm. mixed with honey, this is useful in dyspnoea, cough, anaemia, halimaka, heart disease and disorders of grahanī. [74-82]

शीताः प्रदेहाः परिपेचनानि तथा विरेको हृदि पित्तदुषे ।
द्राक्षासिताक्षौद्रपरुषकैः स्थाच्छुद्धे तु पित्तापहमन्नपानम् ॥ ८३ ॥
यष्ट्याह्विकातिकरोहिणीभ्यां कल्कं पिबेच्चापि सिताजलेन ।
क्षते च सर्पीषि हितानि सर्पिंगुडाश्च ये तान् प्रसमीक्ष्य सम्यक् ॥ ८४ ॥

दयान्त्रिपग्धन्वरसांश्च गव्यक्षीराशिनां पित्तहृदामयेषु ।
तैरेव सर्वे प्रशमं प्रयान्ति पित्तामयाः शोणितसंश्या ये ॥ ८५ ॥
द्राक्षाबलाश्रेयसिशर्कराभिः खर्जूरवीरपूर्णभक्तिपलैश्च ।
काकोलिमेदायुगजीवकैश्च क्षीरेण सिद्धं महिषीघृतं स्यात् ॥ ८६ ॥
कशेष्वकाशैवलश्टङ्गवेरप्रपौण्डरीकं मधुकं विसस्य ।
ग्रन्थिश्च सर्पिः पयसा पचेत्तैः क्षौद्रान्वितं पित्तहृदामयग्रन्थम् ॥ ८७ ॥
स्थिरादिकल्कैः पयसा च सिद्धं द्राक्षारसेनेशुरसेन वाऽपि ।
सर्पिहिंतं स्वादुफलेशुजाश्च रसाः सुशीता हृदि पित्तदुष्टे ॥ ८८ ॥

Cold anointings, affusion and purgation are applied in heart disease caused by pitta. After the patient is evacuated, pitta-alleviating diet combined with drākṣā, sugar, honey and paruṣaka should be prescribed.

In paittika heart disease, one should take paste of madhuka and kaṭurohiṇī with sugar-water. Ghṛta and boluses of ghṛta efficacious in chest wound (ci. 11) should be administered. The patient should be kept on diet of soup of wild animals or cow milk. By this, all paittika as well as raktaja disorders get pacified.

Buffalow's ghee cooked with

1. dr̄̄sā, balā, śreyasi and śarkarā
2. khar̄̄rā, vīrā, ṛśabhaka and utpalā
3. kākoli, medā, mahāmedā and jivaka

along with milk is useful in paittika heart disease.

Kaśerukā, ūaivāla, ūunṭhi, prapaṇḍarīka, madhuka, nodes of lotus stem—with the paste of these ghee should be cooked along with milk. This taken with honey alleviates paittika heart disease.

Ghee cooked with the paste of laghu pañcamūla with milk, grape juice or sugar cane juice is beneficial in paittika heart disease and also cold juice of sweet fruits or sugar cane. [83-88]

स्विन्नस्य वान्तस्य विलङ्घितस्य किया कफझो कफमर्मरोगे ।
कौलतथ्यूषैश्च रसैर्यवान्नं पानानि तीक्ष्णानि च शङ्खराणि ॥ ८९ ॥
मूत्रे श्रुताः कट्फलश्टङ्गवेरपीतद्वुपथ्यातिविषाः प्रदेयाः ।
कृष्णाशटीपुरुकरमूलरामावचाभयानागरन्वूर्णकं च ॥ ९० ॥
उदुम्बराश्वत्थवटार्जुनाख्ये पालाशारौद्धीतकखादिरे च ।
काथे त्रिवृत्यूपणचूर्णसिद्धो लेहः कफघोऽशिशिराम्बुयुक्तः ॥ ९१ ॥
शिलाद्वयं वा भिंषगप्रमत्तः प्रयोजयेत कल्पविधानदिष्टम् ।
प्राशं तथाऽगम्त्यमथापि लेहं रसायनं ब्राह्ममथामलक्याः ॥ ९२ ॥

In heart disease caused by kapha, kapha-alleviating treatment should be done after the patient is sudated, vomited and lightened. Diet consisting of food prepared of barley with soup of horsegram or meat soup and pungent drinks is wholesome.

Kaṭphala, śuṇṭhi, dāruharidrā, harītakī and ativisā boiled in cow's urine should be given and also the powder of pippalī, śatī, puṣkaramūla, rāsnā, vacā harītaki and śuṇṭhi.

Linctus prepared with decoction of udumbara, aśvattha, vaṭa and arjuna or of palāśa, rohitaka and khadira along with the powder of trivṛt and trikaṭu alleviates kapha when taken with warm water.

The careful physician may also administer śilājatu according to the method prescribed in rasāyana. Cyavanaprāśa, agastya, harītakī, brāhma rasāyana or āmalakī rasāyana may also be used. [89-92]

त्रिदोषजे लङ्घनमादितः स्यादद्वं च सर्वेषु हितं विवेयम् ।
हीनातिमध्यत्वमवेक्ष्य चैव कार्यं त्रयाणामपि कर्म शस्तम् ॥ ९३ ॥

In heart disease caused by three dosas, at first, lightening and then diet useful in all types should be advised. The treatment of the three dosas should be done after examining the relative degree of their predominance. [93]

भुक्तेऽधिकं जीर्यति शूलमल्पं जीर्णं स्थितं चेत् सुरदारुष्टम् ।
सतित्वकं द्वे लवणे विडङ्गमुणाम्बुना सातित्विषं पिवेत् सः ॥ ९४ ॥
जीर्णेऽधिके स्नेहविरेचनं स्यात् फलै़विरेच्यो यदि जीर्यति स्यात् ।
त्रिष्वेव कालेष्वधिके तु शूले तीक्ष्णं हितं मूलविरेचनं स्यात् ॥ ९५ ॥
प्रायोऽनिलो रुद्धगतिः प्रकुप्यत्यामाशये शोधनमेव तस्मात् ।
कार्यं तथा लङ्घनपाचनं च

If pain is aggravated on taking food, diminished during digestion and relieved on empty stomach, the patient should take (powder of) devadāru, kuṣṭha, tilvaka, two salts (saindhava and sauvarcala), viḍaṅga and ativiṣā with hot water.

If the pain aggravates on empty stomach unctuous purgatives should be administered and if it aggravates during digestion the patient should be purgated with fruits.

If the pain is intense in all the three times drastic root purgatives should be administered.

Often vāyu obstructed in its movement vitiates in stomach. Hence evacuative measures should be adopted. [94-95]

सर्वं कृमिभां कृमिहङ्क्रदे च ॥ ९६ ॥

इति हृद्रोगचिकित्सा ।

In heart disease caused by kṛmi (organisms) all anthelmintic measures should be applied. [96]

(Thus treatment of hṛdroga).

संधारणाजीर्णरजोतिभाष्यकोधर्तुवैषम्यशिरोभितापैः ।
प्रजागरातिस्वपनाम्बुद्धीतैरवश्यया मैथुनवाष्पधूमैः ॥ ९७ ॥
संस्त्यानदोषे शिरसि प्रवृद्धो वायुः प्रतिश्यायमुदीरयेत् ।
ग्राणार्तितोदौ क्षवथुर्जलाभः स्नावोऽनिलात् सस्वरमर्द्धरोगः ॥ ९८ ॥
नासाप्रपाकज्वरवक्त्रशोषतृष्णोषणपीतस्त्रिवणानि पित्तात् ।
कासारुचिस्थावघनप्रसेकाः कफाद्गुरुः स्नोतसि चापि कण्डूः ॥ ९९ ॥
सर्वाणि रूपाणि तु सञ्चिपातात् स्युः पीनसे तीव्ररुजेऽतिदुःखे ।

Vāyu aggravated in head with massive morbidity due to suppression of urges, indigestion, exposure to dust, excessive speech, anger, seasonal irregularity, discomfort in head, vigils, excessive sleep, intake of water and exposure to dews, coitus, vapours and smoke is the exciting cause of pratisyāya (coryza).

In vātika pratisyāya, there are distress and piercing pain in nostrils, watery discharge, hoarseness of voice and headache.

Due to pitta, there are inflammation of the tip of nose, fever, dryness of mouth, thirst, hot and yellow discharge.

Due to kapha, there are cough, anorexia, viscous discharge, excessive salivation, heaviness and itching in nasal passage.

In pīnasa (coryza) caused by aggregation of doṣas all the above symptoms are there particularly intense pain and distress. [97-99]

सर्वोऽतिवृद्धोऽहितभोजनात् दुष्प्रतिश्याय उपेक्षितः स्यात् ॥ १०० ॥
ततस्तु रोगाः क्षवथुश्च नासाशोषः प्रतीनाहपरिस्त्रवौ च ।
ग्राणस्य पूतित्वमपीनसश्च सपाकशोथार्दपूयरकाः ॥ १०१ ॥
अरुंषि शीर्षथ्रवणाक्षिरेगखालित्यहर्यर्जुनलोमभावाः ।
तृट्खासकासज्वररक्तपित्तवैस्वर्यशोषाश्च ततो भवन्ति ॥ १०२ ॥

All the above types due to unwholesome diet and negligence get aggravated badly and converted into duṣṭa pratisyāya (vicious coryza). Thence the following disorders arise—sneezing, dryness of nose, pratināha, parisrava, foul smell in nostrils,

apinasa, inflammation, swelling, growth, pus and blood in nose, boils, disorders of head, ear and eye, baldness, greying or whitening of body hairs, thirst, dyspnoea, cough, fever, internal haemorrhage, hoarseness of voice and consumption. [100-102]

रोधाभिग्रातस्त्रवशोषपाकैव्रीणं युतं यश्च न वेत्ति गन्धम् ।
दुर्गन्धितास्यं बहुशः प्रकोपि दुष्टप्रतिश्यायमुदाहरेत्तम् ॥ १०३ ॥
संस्पृश्य मर्माण्यनिलस्तु सूर्भिं विष्वकृपथस्थः क्षवथुं करोति ।
कुञ्जः स संशोष्य कफं तु नासाश्टङ्गाटकघ्राणविशोषणं च ॥ १०४ ॥
उच्छ्वासमार्गं तु कफः सवातो रुद्ध्यात् प्रतीनादमुदाहरेत्तम् ।
यो मस्तुलङ्गाद्वनपीतपकः कफः स्खवेदेष परिस्ववस्तु ॥ १०५ ॥
वैवर्ण्यदौर्गन्ध्यमुपेक्षया तु स्यात् पूतिनस्यं श्वयथुर्भमश्च ।
आनहाते यस्य विशुष्यते च प्रक्षिद्यते धूष्यति चापि नासा ॥ १०६ ॥
न वेत्ति यो गन्धरसांश्च जन्तुर्जुषुं व्यवस्येत्तमपीनसेन ।
तं चानिलश्लेष्मभवं विकारं ब्रूयात् प्रतिश्यायसमानलिङ्गम् ॥ १०७ ॥
सदाहरागः श्वयथुः सपाकः स्याद् व्राणपाकोऽपि च रक्तपित्तात् ।
व्राणाश्रितासृक्प्रभूतीन् प्रदूष्य कुर्वन्ति नासाश्वयथुं मलाश्च ॥ १०८ ॥
व्राणे तथोच्छ्वासगतिं निरुद्ध्य मांसास्त्रोषादपि चारुदानि ।
व्राणात् स्खवेदा श्रवणान्मुखाद्वा पूयाक्तमस्त्रं त्विति पूयरक्तम् ॥ १०९ ॥
कुर्यात् सपित्तः पवनस्त्वगादीन् संदूष्य चारुंषि सपाकवन्ति ।
नासा प्रदीपेव नरस्य यस्य दीपं तु तं रोगमुदाहरन्ति ॥ ११० ॥

इति नासारोगनिदानम् ।

When the nostrils are affected with obstruction, injury, discharge, drying and inflammation, the patient does not perceive smell. Mouth emits foul smell and the disorder aggravates frequently. This is known as duṣṭa pratiśyāya (vicious coryza).

Vāyu in the head touching the vital organs and moving in random directions causes sneezing.

The vitiated vāyu drying up kapha in the junction of nose with forehead cause nāsāviśoṣaṇa (dry nose).

When kapha along with vāta blocks the air passage it is known as pratināha.

When viscous yellow and mature discharge comes out from the cerebrum, it is known as parisrava.

By negligence, abnormal colour and foul odour along with swelling and giddiness arise. It is known as 'pūtinasya'.

The patient whose nose is inflated, dries up, is moistened and fumes and who does not perceive smell and taste is known to be affected with 'apinasa'. This is a

disorder caused by vāta and kapha and has symptoms similar to those of pratiśyāya.

'Ghrāṇapāka' is caused by rakta-pitta and characterised by heat, redness, swelling and inflammation.

Doṣas produce nāsāśwayathu (nasal swelling) by affecting blood etc. situated in nose.

Doṣas in the nose blocking the air passage and also due to defect of māṃsa and rakta produce growths (polypus).

When blood mixed with pus is discharged from nose, ear or mouth it is known as pūyarakta.

Vāyu along with pitta affacts twak (skin) etc. and thus produces suppurating boils.

When the nose is as if burning it is known as dipta. [103-110]

(Thus diagnosis of the disease of nose).

भृशार्तिशूलं स्फुरतीह वातात् पित्तात् सदाहार्ति कफाहुरु स्यात् ।

सर्वेन्द्रियोषं क्रिमिभिस्तु कण्डुर्गन्ध्यतोदार्तियुतं शिरः स्यात् ॥ ११ ॥

इति शिरोरोगनिदानम् ।

Due to vāta, head is intensely distressed and painful and has pulsation.

Due to pitta it has burning and discomfort and due to kapha it is heavy.

Due to three doṣas all these symptoms are present. Due to organisms, the head is possessed with itching, foul smell, piercing pain and distress. [111]

(Thus diagnosis of head diseases).

मुखामये मारुतजे तु शोषकार्क्ष्यरौक्ष्याणि चला रुजश्च ।

कृष्णारुणं निष्पतनं सशीतं प्रस्त्रसनस्पन्दनतोदभेदाः ॥ ११२ ॥

तृष्णाज्वरस्फोटकदाहपाकाः धूमायनं चाप्यवदीर्णता च ।

पित्तात् समच्छ्वासं विविधा रुजश्च वर्णश्च शुक्रारुणवर्णवज्याः ॥ ११३ ॥

कण्डुर्गुरुत्वं सितविजलत्वं स्लेहोऽरुचिर्जड्यकफप्रसेकौ ।

उत्क्षेशमन्दानलता च तन्द्रा रुजश्च मन्दाः कफवकरोगे ॥ ११४ ॥

सर्वाणि रूपाणि तु वक्ररोगे भवन्ति यस्मिन् स तु सर्वजः स्यात् ।

संस्थानदूष्याकृतिनामभेदाच्चैते चतुःषष्ठिविधा भवन्ति ॥ ११५ ॥

शालाक्यतन्त्रेऽभिहितानि तेषां निमित्तरूपाकृतिभेषजानि ।

यथाप्रदेशं तु चतुर्विधस्य क्रियां प्रवक्ष्यामि मुखामयस्य ॥ ११६ ॥

इति मुखरोगनिदानम् ।

In vātika disease of mouth there are dryness, hardness, roughness, shifting pain, salivation as black, reddish and cold, drooping, pulsation, piercing and tearing pain.

Thirst, fever, eruptions, burning sensation, inflammations, smoky feeling, tearing, other various troubles and appearance of colours except white and reddish—these symptoms are caused by pitta.

Itching, heaviness, whiteness, sliminess, unctuousness, anorexia, stiffness, excessive salivation, nausea, poor digestion, drowsiness and mild pain—these are symptoms in diseases of mouth caused by kapha.

The type in which all these symptoms are found is known as caused by all the dosas.

These disorders of mouth according to location, pathogenic substratum, symptoms and name are of sixty four types. Their etiology, signs, symptoms and treatment are described in śālākyatantra (treatise dealing with supra-clavicular diseases). Here I will describe the treatment of the above four types of the disorders of mouth (which broadly cover all the sixty four types). [112-116]

(Thus diagnosis of the diseases of mouth).

वातादिभिः शोकभयातिलोभक्रोधैर्मनोप्राशनगन्धरूपैः ।

अरोचकाः स्युः परिहृष्टदन्तः कथायवक्रश्च मतोऽनिलेन ॥ ११७ ॥

कटुम्लसुष्णं विरसं च पूति पित्तेन विद्यालुवणं च वक्रम् ।

माधुर्यपैच्छुल्यगुरुत्वशैत्यविवद्धसंबद्धयुतं कफेन ॥ ११८ ॥

अरोचके शोकभयातिलोभक्रोधाद्यहृद्याशनगन्धजे स्यात् ।

स्वाभाविकं वक्रमथारुचिश्च त्रिदोषजे नैकरसं भवेत् ॥ ११९ ॥

इत्यरोचकनिदानम् ।

Arochaka (anorexia) is caused by vāta etc. (somatic factors) and grief, fear, overgreed, anger, disgusting food, smell and sight (psychic factors).

In vātika anorexia, the patient becomes sensitive in teeth and has astringency in mouth.

In paittika type, mouth becomes pungent, sour, hot, with abnormal taste, foetid and saline.

In kaphaja type, mouth is affected with sweetness, sliminess, heaviness, coldness, obstruction and stickiness.

In anorexia caused by grief, fear, over-greed, anger etc. and disgusting food and smell, mouth is normal but there is loss of desire for food.

In tridosaja type, the mouth gets several tastes. [117-119]

नादोऽतिरुक्तर्णमलस्य शोषः स्रावस्तनुश्चाश्रवणं च वातात् ।
 शोफः सरागो दरणं विदाहः सपीतपूतिस्त्रवणं च पित्तात् ॥ १२० ॥
 वैश्रुत्यकण्डुस्थिरशोफशुक्लिग्धस्त्रुतिः श्लेष्मभवेऽवपरुक्त्वा ।
 सर्वाणि रूपाणि तु सन्निपातात् स्रावश्च तत्राधिकदोषवर्णः ॥ १२१ ॥
 इति कर्णरोगनिदानम् ।

Tinnitus, severe pain, dried ear wax, thin discharge and deafness occur due to vāta.

Due to pitta there are swelling, redness, tearing, burning and yellow and foetid discharge.

In kaphaja type, abnormal hearing, itching, stable swelling, white and slimy discharge and mild pain are found.

In sannipātaja type, all the above characters are there with colour according to the predominant doṣa. [120-121]

(Thus diagnosis of ear diseases).

अल्पस्तु रागोऽनुपदेहवांश्च सतोदमेदोऽनिलजाक्षिरोगे ।
 पित्तात् सदाहोऽतिरुजः सरागः पीतोपदेहः सुभृशोषणवाही ॥ १२२ ॥
 शुक्लोपदेहं बहुपिच्छिलाश्रु नेत्रं कफात् स्याद्गुरुता सकण्डुः ।
 सर्वाणि रूपाणि तु सन्निपातान्नेत्रामयाः पष्णवतिस्तु भेदात् ॥ १२३ ॥
 तेषामभिव्यक्तिरभिप्रदिष्टा शालाक्यतन्त्रेषु चिकित्सितं च ।
 पराधिकारे तु न विस्तरेकिः शस्तेति तेनात्र न नः प्रयासः ॥ १२४ ॥

इति नेत्ररोगनिदानम् ।

In vātika type of eye disease, there are scanty lachrymation and redness, absence of dirt, tearing and piercing pain.

In paittika type, there are burning sensation, intense pain, redness, yellow dirt and excessive hot lachrymation.

Due to kapha, there are white dirt, excessive slimy lachrymation, heaviness and itching in eye.

In sannipātaja type, all the above characters are found.

In total, the eye diseases are ninety six in number. Their features and treatment are described in treatises of śalākya. It is not fair to divulge in details in others' jurisdiction hence I am not making an attempt for that here. [122-124]

(Thus diagnosis of eye diseases).

तेजोऽनिलाद्यैः सह केशभूमि दग्ध्वा ऽशु कुर्यात् खल्फिं नरस्य ।
 किञ्चित्तु दग्ध्वा पलितानि कुर्याद्विप्रभत्वं च शिरोरुहाणाम् ॥ १२५ ॥
 इति खालित्यरोगनिदानम् ।

The body heat joined with vāta etc. burns the hair ground shortly and thus causes baldness. If the burning is slight, it produces whiteness or greying of head hairs. [125]

(Thus diagnosis of baldness).

इत्यूर्ध्वजन्त्रयगदैकदेशस्तन्त्रे निबद्धोऽयमशून्यतार्थम् ।

अतः परं भेषजसंग्रहं तु निबोध संक्षेपत उच्यमानम् ॥ १२६ ॥

Thus the supraclavicular diseases have been described partially in this text in order to fill up the gap. Hereafter listen about the treatment described briefly by me. [126]

वातात् सकासवैस्वर्यं सक्षारं पीनसे घृतम् । पिवेद्रसं पयश्चोषणं छैहिकं धूममेव वा ॥ १२७ ॥

शताह्वा त्वं बला मूलं श्योनाकैरण्डविल्वज्ञम् । सारग्ववं पिवेद्रतिं मधूच्छिष्टवसाघृतैः ॥ १२८ ॥

अथवा सघृतात् सक्तून् कृत्वा मल्लकसंपुटे । नवप्रतिश्यायवतां धूमं वैद्यः प्रयोजयेत् ॥ १२९ ॥

शङ्खमूर्धललाटातौं पाणिस्वेदोपनाहनम् । स्वभ्यक्ते क्षवथुम्नावरोधादौ संकरादयः ॥ १३० ॥

घ्रेयाश्च रोहिषाजाजीवचातकारिचोरकाः । त्वक्पत्रमरिचैलानां चूर्णा वा सोपकुञ्चिकाः ॥ १३१ ॥

स्रोतःशङ्खाटनासाक्षिशोरे तैलं च नावनम् । प्रभाव्याजे तिलात् क्षीरे तेन पिण्डांस्तदुष्मणा ॥ १३२ ॥

मन्दस्विन्नान् सयष्ट्याहचूर्णास्तेनैव पीडयेत् । दशमूलस्य निष्काये रात्नामधुककल्कवत् ॥ १३३ ॥

सिद्धं ससैन्यवं तैलं दशकृत्वोऽणु तत् स्मृतम् । लिङ्गधस्यास्थापनैर्दोषं निहरेद्वातपीनसे ॥ १३४ ॥

लिङ्गधाम्लोष्णैश्च लघवन्नं ग्राम्यादीनां रसैर्हितम् । उष्णाम्बुना स्नानपाने निवातोष्णप्रतिश्रयः ॥ १३५ ॥

चिन्ताव्यायामवाक्चेष्टाव्यवायविरतो भवेत् । वातजे पीनसे धीमानिच्छन्नेवात्मनो हितम् ॥ १३६ ॥

In vātika pīnasa with cough and abnormal voice one should take ghee added with yavakṣāra. He should also take hot meat-soup or milk, and use unctuous smoking.

Satāhvā, twak, balā, roots of śyonāka, eraṇḍa and bilwa, āragvadha should be made into smoking sticks with bee-wax, muscle fat and ghee.

In case of acute coryza the physician should administer smoke of parched gram flour mixed with ghee and kept in space between earthen saucers.

In condition of pain in temples, head and forehead, fomentation with heated palms and poultices should be used.

In case of sneezing, obstructed discharge etc. fomentation with bolus type etc. should be done after adequate massage. The patient should also inhale rohiṣa, jiraka, vacā, tarkāri and coraka or powders of twak, patra, marica, elā and upakuñcikā.

In condition of dryness of nasal passage, śringātaka and eye, snuffing oil (as mentioned below) should be used. The sesamum seeds should be impregnated

well with goat's milk and should be pounded with the same. Then the sasamum paste should be heated on mild fire and mixed with madhuka powder it should be pressed to extract oil. The oil thus extracted should be cooked with decoction of daśamūla along with the paste of rāsnā and madhuka. In the end, saindhava salt should be added. This process should be repeated ten times. This oil is known as aṇu-taila.

In vātika pīnasa, the impurity should be washed out by non-unctuous enema after uncting the patient.

In vātika type of pīnasa, the wise desiring his well-being should keep on light diet with fatty, sour and hot meat soup of animals domestic etc. He should use hot water for bath and drinking, should live in wind-free heated room and should abstain from anxiety, exertion, excessive speech and sexual intercourse. [127-136]

पैत्ते सर्पिः पिवेत् पिवेत्तिकं शृङ्गवेरशृतं पयः । पाचनार्थं ततः पक्वे कार्यं मूर्धविरेचनम् ॥ १३७ ॥
 पाठाद्विरजनीमूर्वीपिष्ठलीजातिपल्लौः । दन्त्या च साधितं तैलं नस्यं स्यात् पक्पीनसे ॥ १३८ ॥
 पूयास्ते रक्तपित्तम्बाः कषाया नावनानि च । पाकदाहाद्यरुष्केषु शीता लेपाः ससेचनाः ॥ १३९ ॥
 घ्रेयनस्योपचाराश्च कषायाः स्वादुशीतलाः । मन्दपित्ते प्रतिश्याये खिण्ड्यैः कुर्याद्विरेचनम् ॥ १४० ॥
 घृतं क्षीरं यवाः शालिगोधूमा जाङ्गला रसाः । शीताम्लास्तिक्तशाकानि यूपा मुद्गादिभिर्द्विताः ॥ १४१ ॥
 गौरवारोचकेष्वादौ लङ्घनं कफपीनसे । स्वेदाः सेकाश्च पाकार्थं लिप्ते शिरसि सर्पिषा ॥ १४२ ॥
 लघुनं मुद्गचूर्णेन व्योपक्षारघृतैर्युतम् । देयं कफम्भवमनमुत्क्षेप्त्वेष्मणे हितम् ॥ १४३ ॥
 अपीनसे पूतिनस्ये द्वाणस्त्रावे सकण्डुके । धूमः शस्तोऽवपीडश्च कटुभिः कफपीनसे ॥ १४४ ॥
 मनःशिळा वचा व्योषं विडङ्गं हिङ्गु गुग्गुलुः । चूर्णो व्रेयः प्रधमनं कटुभिश्च फलैस्तथा ॥ १४५ ॥
 भार्गीमदनतर्कारीसुरसादिविपाचिते । मूत्रे लाक्षा वचा लम्बा विडङ्गं कुष्ठपिष्ठली ॥ १४६ ॥
 कृत्वा कलं करञ्जं च तैलं तैः सार्पं पचेत् । पाकान्मुक्ते घने नस्यमेतन्मेदोनिभे कफे ॥ १४७ ॥
 खिण्डस्य व्याहते वेगे च्छर्दनं कफपीनसे । वमनीयशृतक्षीरतिलमापयवागुना ॥ १४८ ॥
 वार्ताकुलकव्योषकुलत्थाढकिमुद्गजाः । यूपाः कफम्भवं च शस्तमुष्णाम्बुसेवनम् ॥ १४९ ॥
 सर्वजित् पीनसे दुष्टे कार्यं शोफे च शोफजित् । क्षारोऽबुद्धाधिमांसेषु क्रिया शोषेष्ववेक्ष्य च ॥ १५० ॥

इति पीनसनासारोगचिकित्सा ।

In paittika type, the patient should take ghee prepared with bitter drugs and milk boiled with śunṭhi for digestion of morbidity. Thereafter when it is ripened, head evacuation should be administered.

In ripened pīnasa, snuffing should be used with the oil prepared with pāṭhā, haridrā, dāruharidrā, mūrvā, pippali, tender leaves of jāti and danti.

In pūyarakta, decoctions and snuffs useful in raktaguttita should be administered.

In inflammation, burning sensation etc, and boils, cold applications and affusion, inhalation and sweet-cold decoctions should be used.

In coryza having mild pitta, purgation with unctuous drugs should be administered.

In diet, the patient should take ghee, milk, barley, śāli rice, wheat, meat soup of wild animals, cold and sour articles, bitter vegetables and soup of mudga etc.

In kaphaja pīnasa, when there are heaviness and anorexia lightening should be applied. For digestion (of impurity) fomentation and sprinkling should be applied on head smeared with ghee.

When kapha is excited, kapha-alleviating emetic such as garlic, powder of green gram, taikaṭu, yavakṣāra and ghee should be administered.

In kaphaja pīnasa, in conditions of apīnasa, foetid nose, running nose and itching, smoking and expressed juice of pungent drugs should be applied. The powder of realgar, vacā, trikaṭu, viḍāṅga, hiṅgu and guggulu should be inhaled and nostrils should be blown with (powder of) pungent fruits.

Mustard oil should be cooked in cow's urine boiled with bhārgī, madana, tarkāri and drugs of the surasādi group with the paste of lac, vacā, bitter gourd, viḍāṅga, kuṣṭha, pippali and karañja. This oil should be used as snuff when thick, fat-like mucous discharge comes out after ripening.

In kaphaja pīnasa when the severity is diminished, the patient should be uncted and vomited with milk boiled with emetics after giving gruel of sesamum and black gram.

(In kaphaja pīnasa), the soups of vārtāka, paṭola, trikaṭu, kulattha, āḍhaki and mudga, kapha-alleviating cereals and use of hot water are wholesome.

In duṣṭa pīnasa, the measures overcoming all the doṣas should be applied.

In swelling of nose, anti-swelling measures should be applied.

In growths like tumours and polypus, application of alkali is prescribed.

In remaining disorders, steps should be taken according to condition. [137-150]

(Thus treatment of pīnasa and other diseases of nose).

वातिके शिरसो रोगे खेहान् स्वेदान् सनावनान् । पानाचमुषनाहांश्च कुर्याद्रातामयापहान् ॥ १५१ ॥
 तैलभृष्टैरगुर्वायैः सुखोण्णरुपनाहनम् । जीवनीयैः सुमनसा मत्स्यैर्मांसैश्च शस्यते ॥ १५२ ॥
 राजास्थिरादिभिः सिद्धं सक्षीरं नस्यमतिनुत् । तैलं राजाश्विकाकोलीश्वर्कराभिरथापि वा ॥ १५३ ॥
 बलामधूक्यष्ट्याहृविदारीचन्दनोत्पलैः । जीवकर्पसकद्राशापकराभिः साधितः ॥ १५४ ॥

प्रस्थस्तैलस्य सक्षीरो जाङ्गलार्धतुलासे । नस्यं सर्वोर्ध्वजन्त्रत्थवातपित्तामयापहम् ॥ १५५ ॥
दशमूलबलारास्नात्रिफलामधुकैः सह । मयूरं पक्षपित्तान्त्रशक्तुण्डाडिघ्रवर्जितम् ॥ १५६ ॥
जले पक्त्वा घृतप्रस्थं तस्मिन् क्षीरसमं पचेत् । मधुरैः कार्षिकैः कलैः शिरोरोगादितापहम् ॥ १५७ ॥
कर्णाक्षिनासिकाजिह्वाताल्वास्यगलरोगनुत् । मायूरमिति विख्यातमूर्ध्वजन्त्रगदापहम् ॥ १५८ ॥

इति मायूरघृतम् ।

In vātika head disease one should apply unction, sudation, snuffing, diet and poultices which alleviate vāta.

Poultices are prescribed of the drugs of agurvādya group (ci.3) fried in oil and warm, and also of vitaliser drugs, jāti, fishes and meats.

Smoking with oil prepared with rāsnā and laghu pañcamūla along with milk alleviates headache and also that prepared with rāsnā, kākoli, kṣirakākoli and śarkarā.

Oil 640 gm. cooked with balā, madhūka, yaṣṭi, vidāri, candana, utpala, jīvaka, ṛśabhaka, drākṣā and śarkarā along with milk in meat juice of wild animals 2 kg. is used as snuff to alleviate all supraclavicular disorders caused by vāta and pitta.

Peacock devoid of feathers, bile, intestines, faeces, beak and feet is decocted in water with daśamūla, balā, rāsnā, triphalā and madhuka. With this decoction ghee 640 gm. is cooked with equal milk and paste of vitaliser drugs 10 gm. each. This is known as Māyura ghṛta and is beneficial in head diseases, facial paralysis, diseases of ear, eye, nose, tongue, palate, mouth, throat and other supraclavicular disorders. [151-158]

(Thus Māyura ghṛta).

एतेनैव कषयेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् । चतुर्गुणेन पथसा कल्कैरभिश्च कार्षिकैः ॥ १५९ ॥
जीवन्तीत्रिफलामेदामृद्वीकर्धिपूष्पकैः । समङ्गाचविकाभार्गीकाश्मरीसुरदारुभिः ॥ १६० ॥
आत्मगुतामहामेदातालखजूरमस्तकैः । मृणालविसशालूकश्टङ्गीजीवकपद्मकैः ॥ १६१ ॥
शतावरीचिदारीक्षुवृहतीसारिवायुगैः । मूर्च्छवदंपूर्णभकश्टङ्गाटकसेरुकैः ॥ १६२ ॥
रास्नास्थिरातामलकीसूक्ष्मैलाशाटिपौष्टकैः । पुनर्नवातुगाक्षीरीकाकोलीधन्वयासकैः ॥ १६३ ॥
खर्जूराशोटवातामसुञ्चाताभिषुकैरपि । द्रव्यैरभिर्यथार्लभं पूर्वकलेन साधितम् ॥ १६४ ॥
नस्ये पानै तथाऽभ्यङ्गे वस्तौ चैव प्रयोजयेत् । शिरोरोगेषु सर्वेषु कासे श्वासे च दाहणे ॥ १६५ ॥
मन्यापृष्ठग्रहे शोषे स्वरमेदे तथाऽदिंते । योन्यसृक्षुकदोषेषु शस्तं वन्ध्यासुतप्रदम् ॥ १६६ ॥
क्रतुस्त्राता तथा नारी पीत्वा पुत्रं प्रसूयते । महामायूरमित्येतद्घृतमात्रेयपूजितम् ॥ १६७ ॥
आखुभिः कुकुटैर्हंसैः शशैश्चापि हि बुद्धिमान् । कलेनानेन विपचेत् सर्पिल्लध्वंगदापहम् ॥ १६८ ॥

इति महामायूरघृतम् ।

With the same decoction ghee 640 gm. should be cooked with four times milk and paste of 10 gm. each of the following drugs-jīvantī, triphalā, medā, mṛdvikā, ṛddhi, paruṣaka, samaṅga, cavigā, bhārgī, devadāru, kapikacchu, mahāmedā, tālamastaka, kharjūramustaka, bisa, śāluka, śrīngī, jīvaka, padmaka, śatāvarī, vidāri, ikṣu, bṛhatī, two

types of sārivā, mūrvā, gokṣura, ṛṣabhaka, śringātaka, kaśeruka, rāsnā, śālaparnī, tāmalaki, sūkṣmailā, śaṭī, puṣkaramūla, punaravā, tugākṣīrī, kākolī, dhanvayāsa, khar-jūra, akṣoṭa, vātāma, muñjata and abhiṣuka. With these drugs, according to availability, ghee should be prepared by the method mentioned above. This ghṛta is used as snuff, intake, massage and enema in all head diseases, severe cough and dyspnoea, stiffness of neck and back, emaciation, hoarseness of voice, facial paralysis, defects of vaginal track, menstruation and semen and provides fertility to sterile women. Woman taking it after bath in the period delivers son. This 'Mahāhmāyūra ghṛta' is praised by Ātreya.

Ghṛta may be prepared in this way with rats, cocks, swans and rabbits which alleviates supraclavicular disorders. [159–168]

(Thus mahāmāyura ghṛta).

पैत्ते घृतं पयः सेकाः शीता लेपाः सनावनाः । जीवनीयानि सपांषि पानान्नं चापि पित्तुनुत् ॥ १७० ॥
चन्दनोशीरयष्टथाह्वलाव्याघ्रनखोत्पलैः । क्षीरपिष्ठैः प्रदेहः स्याच्छृतैर्वा परिपेचनम् ॥ १७१ ॥
त्वक्पत्रशर्कराकल्कः सुपिष्टस्तण्डुलाम्बुना । कायोऽवपीडः सर्पिश्च नस्यं तस्यानु पैत्तिके ॥ १७२ ॥
यष्टयाह्वचन्दनानन्ताशीरसिद्धं घृतं हितम् । नावनं शर्कराद्राक्षामधूकैर्वाऽपि पित्तजे ॥ १७३ ॥

In paittika head diseases, ghee, milk, assfusions, cold pastes, snuffs ghee prepared with vitalisers and pitta-alleviating diet are beneficial.

Candana, uśīra, madhuyaṣṭī, balā, vyāghranakha and utpala pounded with milk are anointed or decocted in water are sprinkled over.

In paittika head disease, pressed juice of the paste of twakpatra and śarkarā pounded with rice water is put in nostrils followed by ghee as snuff.

Likewise ghee cooked with madhuyaṣṭī, candana, anantā and milk or with śarkarā, drākṣā, and madhuka is used as snuff in paittika head disease. [169–172]

कफजे स्वेदितं धूमनस्यप्रधमनादिभिः । शुद्धं प्रलेपपानान्नैः कफघैः समुपाचरेत् ॥ १७३ ॥
पुराणसर्पिषः पानैस्तीक्ष्णैर्बस्तिभिरेव च । कफानिलोत्थिते दाहः शंखयो रक्मोक्षणम् ॥ १७४ ॥
एरण्डनलदक्षौमगुणगुरुरुचन्दनैः । धूमवर्ति पिवेद्वैरकुष्ठतगरैस्तथा ॥ १७५ ॥
सन्निपातभवे कार्या सन्निपातहिता क्रिया । क्रिमिजे चैव कर्तव्यं तीक्ष्णं मूर्धविरेचनम् ॥ १७६ ॥

त्वग्दन्तीव्याघकरजविडङ्गनवमालिकाः ।

अपामार्गफलं वीजं नक्तमालशिरीययोः । क्षवकोऽश्मन्तकोविलवं हरिदा हिङ्कु यूथिका ॥ १७७ ॥
फणिज्ञाकश्च तैस्तैलमविमूत्रे चतुर्गुणे । सिद्धं स्यान्नावनं चूर्णं चैपां प्रथमनं हितम् ॥ १७८ ॥
फलं शिग्रुकरञ्जाभ्यां सवयोपं चावपीडकः । काषायः स्वरसः क्षारथूर्णं कल्कोऽवपीडकः ॥ १७९ ॥

इति शिरोरोगचिकित्सा ।

In kaphaja head disease, the patient should be fomented and cleansed with smoking, snuffing and blowing and then managed with kapha-alleviating paste and diet, intake of old ghee and sharp enema.

In that caused by kapha and vāyu cauterization should be applied on temples as well as blood-letting. The patient should also use smoking of the stick prepared of eraṇḍa, nalada, kṣauma, guggulu, aguru and candana or aromatic substances of the agurvādi group except kuṣṭha and tagara.

In the head disease caused by sannipāta, treatment beneficial in sannipāta should be given.

In that caused by organisms, irritant head evacuation should be applied.

Twak, danti, vyāghranakha, viḍaṅga, navamālikā, apāmārga fruits, seeds of naktamāla and śiriṣa, kṣavaka, aśinataka, bilva, haridrā, hingu, yuthikā and phaṇijjaka—with these drugs oil should be prepared along with four times sheep urine. This should be used as snuff. Or the powder of these drugs may be used for blowing nostrils. Or the pressed liquid from the seeds of śigru and karañja and trikaṇṭu may be put in nostrils. Avapiḍaka (pressed juice) is applied in the form of decoction, expressed juice, alkali, powder or paste. [173-179]

(Thus treatment of head disease).

शुक्तिककटुक्षीद्रकषायैः कवलग्रहः । धूमः प्रधमनं शुद्धिरधश्छर्दनलङ्घनम् ॥ १८० ॥
 योज्यं च मुखरोगेषु यथास्वं दोषनुचितम् । पिप्पल्यगुरुदार्ढीत्वयवक्षारसाज्जनम् ॥ १८१ ॥
 पाठां तेजोवतीं पथ्यां समभागं चिचूणयेत् । मुखरोगेषु सर्वेषु सक्षौद्रं तद्रिधारयेत् ॥ १८२ ॥
 सीधुमाधवमाधवीकेः श्रेष्ठोऽयं कवलग्रहः । तेजोद्वामभयामेलां समझां कटुकां घनम् ॥ १८३ ॥
 पाठां ज्योतिष्मतीं लोधं दावीं कुष्ठं च चूणयेत् । दन्तानां र्घणं रक्तस्रावकण्डूरजापहम् ॥ १८४ ॥
 पञ्चकोलकतालीसपत्रैलामरिचत्वचः । पलाशमुष्ककक्षारयवक्षाराश्च चूर्णिताः ॥ १८५ ॥
 गुडे पुराणे द्विगुणे कथिते गुटिकाः कृताः । कर्कन्धुमात्राः सप्ताहं स्थिता मुष्ककभस्मनि ॥ १८६ ॥
 कण्ठरोगेषु सर्वेषु धार्याः स्युरमृतोपमाः । गृदधूमो यवक्षारः पाठा व्योषं रसाज्जनम् ॥ १८७ ॥
 तेजोद्वात्रिफला लोधं चित्रकश्चेति चूर्णितम् । सक्षौद्रं धारयेदेतद्वलरोगविनाशनम् ॥ १८८ ॥
 कालकं नाम तच्चूर्णं दन्तास्यगलरोगनुत् ।

इति कालकचूर्णम् ।

मनश्शिला यवक्षारो हरितालं ससैन्धवम् ॥ १८९ ॥
 दार्ढीत्वक् चेति तच्चूर्णं माक्षिकेण समायुतम् । मूर्च्छितं धृतमण्डेन कण्ठरोगेषु धारयेत् ॥ १९० ॥
 मुखरोगेषु च श्रेष्ठं पीतकं नाम कीर्तितम् ।

इति पीतकचूर्णम् ।

मूर्च्छिका कटुका व्योषं दार्ढीत्वक् त्रिफला घनम् ॥ १९१ ॥
 मूर्च्छितं धृतमण्डेन कण्ठरोगेषु धारयेत् । पाठा रसाज्जनं मूर्च्छा तेजोद्वेति च चूर्णितम् ॥ १९२ ॥

क्षौद्रयुक्तं विधातव्यं गलरोगे भिषणितम् । योगस्त्वेते ब्रयः प्रोक्ता वातपित्तकफापहाः ॥ १९३ ॥
 कटुकातिविषापाठादार्वीमुस्तकलिङ्गकाः । गोमूत्रकथिताः पेयाः कण्ठरोगविनाशनाः ॥ १९४ ॥
 स्वरसः कथितो दाढ्या घनीभूतो रसक्रिया । सक्षौद्रा मुखरोगसृगदोषनाडीब्रणापहाः ॥ १९५ ॥
 तालुशोधे सतृणस्य सर्पिंत्तरभक्तिकम् । नावनं मधुरा: स्निग्धाः शीताश्वैरुपसाहिताः ॥ १९६ ॥
 मुखपाके सिराकर्म शिरःकायविसेचनम् । मूत्रतैलघृतक्षौद्रक्षीरैश्च कवलग्रहाः ॥ १९७ ॥
 सक्षौद्राख्लिफलापाठामृद्धीकाजातिपल्लवाः । कषायतिककाः शीताः कायाश्च मुखधावनाः ॥ १९८ ॥

Gargling with vinegar, bitters, pungents, honey and astringents, smoking, blowing, purgation, emesis, lightening and diet according to disorders are beneficial in diseases of mouth.

Pippali, aguru, dāruharidrā bark, yavakṣāra, rasāñjana, pāṭhā, tejovatī and haritaki in equal quantity should be powdered and mixed with honey should be kept (orally) in all diseases of mouth. This may also be used as gargle with sidhu, mādhava and mādhvika (types of fermented beverages).

Tejohvā, haritakī, elā, samaṅgā, kaṭukā, musta, pāṭhā, jyotiṣmatī, lodhra, dāruharidrā and kuṣṭha—all are powdered together and used as tooth powder. It removes bleeding, itching and pain.

Pañcakola, tālisa, patra, elā, marica, twak, alkali of palāśa, and muṣkaka yavakṣāra—all powdered are mixed with two times boiled old jaggery and made into boluses in size of small jujube which are kept within the ash (alkali) of muṣkaka for a week. These are like nectar and should be kept in mouth in all throat disorders.

Soot, yavakṣāra, pāṭhā, trikaṭu, rasāñjana, tejohvā, triphalā, lodhra and citraka—the powder of these drugs mixed with honey should be kept in mouth to remove throat disorders. This powder named 'Kālaka' alleviates diseases of teeth, mouth and throat.

(Thus Kālaka cūrṇa).

Realgar, yavakṣāra, orpiment, rock-salt and dāruharidrā bark—powder of these drugs mixed with honey and suspended in ghee-scum should be kept in mouth in diseases of throat and mouth. This Pitaka cūrṇa is regarded as excellent one.

(Thus Pitaka cūrṇa).

Mṛdvikā, kaṭukā, trikaṭu, dāruharidrā bark, triphalā and musta mixed with ghee-scum should be kept (in mouth) in diseases of throat,

Pāṭhā, rasāñjana, mūrvā and tejohvā—powder of these drugs mixed with honey should be applied as remedy in diseases of throat.

The above three formulations (pītaka, mṛdwikādī and pāthādī) are useful in vāta, pitta and kapha respectively.

Kaṭukā, ativiṣā, pāṭhā, dāruharidrā, musta and indrayaya boiled in cow's urine should be taken to alleviate throat disorders.

The decoction of dāruharidrā boiled and solidified is known as rasakriyā. This used with honey alleviates mouth diseases, blood disorders and sinuses.

In case of dryness of palate and polydypsia, ghee should be used as intake after meals and snuff. The diet should consist of sweet, unctuous and cold meat soups.

In stomatitis, venesection, head-evacuation and purgation should be applied and also gargling with urine, oil, ghee, honey and milk.

Triphalā, pāṭhā, mṛdvikā and tender leaves of jātī mixed with honey should be taken as gargle. Besides, mouth should be washed with astringent, bitter and cold decoctions. [180-198]

तुलां खदिरसारस्य द्विगुणामरिमेदसः । प्रक्षाल्य जर्जरीकृत्य चतुद्रोणेऽम्भसः पचेत् ॥ १९९ ॥
 द्रोणशेषं कषायं तं पूत्वा भूयः पचेच्छन्नैः । ततस्तस्मिन् घनीभूते चूर्णीकृत्याक्षभागिकम् ॥ २०० ॥
 चन्दनं पद्मकोशीरं मञ्जिष्ठा धातकी घनम् । प्रपौण्डरीकं यष्ट्याहृत्वगेलापद्मकेशरम् ॥ २०१ ॥
 लाक्षां रसाज्ञानं मांसीत्रिफलालोधवालकम् । रजन्यौ फलिनीमेलां समझां कट्टफलं वचाम् ॥ २०२ ॥
 यवासागुरुपत्तङ्गगैरिकाज्ञनमावपेत् । लवङ्गनखककोलजातिकोशान् पलोन्मितान् ॥ २०३ ॥
 कर्पूरकुडवं चापि क्षिपेच्छीतेऽवतारिते । ततस्तु गुटिकाः कार्याः शुष्काश्वस्येन धारयेत् ॥ २०४ ॥
 तैलं चानेन कल्केन कषायेण च साधयेत् । दन्तानां चलनधंशशौर्विर्यकिमिरोगनुत् ॥ २०५ ॥
 मुखपाकास्यदौर्गन्धयज्ञाड्यारोचकनाशनम् । स्नावोपलेपपैच्छिल्यवैस्वर्यगलशोषनुत् ॥ २०६ ॥
 दन्तास्थगलरोगेषु सर्वेष्वेतत् परायणम् । खदिरादिगुटीकेयं तैलं च खदिरादिकम् ॥ २०७ ॥
 इति खदिरादिगुटिका तैलं च इति मुखरोगचिकित्सा ।

Heartwood of khadira 4 kg. and arimeda 8 kg. after having been washed and disintegrated should be cooked in water 40.96 litres. When reduced to 10 . 24 litres it should be strained and again heated slowly till is it thickened. Then 10 gm. powder of each of the following should be added to it—Candana, padmaka uśira, mañjishṭhā, dhātaki, musta, prapaunḍarika, yaṣṭī, twak, elā, kamalakeśara, lac, rasāñjana, māṁsi, triphalā, lodhra, bālaka, two types of haridrā (haridrā and dāruharidrā), priyaṅgu, elā, samaṅgā, kaṭphala, vacā, yavāsa, aguru, pattanga, gairika and añjana. After it is brought down and cooled lavaṅga, nakha, kakkola and jatikoṣa 40 gm. each and camphor 160 gm. should be added. Then pills should be made and dried. These pills should be kept in mouth.

Oil may also be prepared with the decoction and paste of the above drugs.

This alleviates looseness, displacement, caries and organisms of teeth, stomatitis, foul smell from mouth, stiffness of mouth, anorexia, discharge, coating, sliminess, abnormal voice and dryness of throat. This is a good resort in all diseases of teeth, mouth and throat. This is known as 'khadirādi guṭikā' and 'khadirādi taila'. [199-207]

(Thus Khadirādi gaṭikā and Khadirādi taila).

अरुचौ कवलग्राहा धूमाः समुखधावनाः मनोहमन्त्रपानं च हर्षणाश्वासनानि च ॥ २०८ ॥
कुष्ठसौवर्चलाजाजीशकरामरिचं बिडम् । धात्रेलापद्मकोशीरपिण्पल्युत्पलचन्दनम् ॥ २०९ ॥
लोधं तेजोवती पश्चा त्यूषणं सयवाग्रजम् । आर्द्धदाढिमनिर्यासश्वाजाजीशकरायुतः ॥ २१० ॥
सतैलमाक्षिकास्त्वेते चत्वारः कवलग्रहाः । चतुरोऽरोचकान् हन्त्युर्वाताद्येकजसर्वजान् ॥ २११ ॥
कारबीमरिचाजाजीद्राक्षावृक्षाम्लदाढिमम् । सौवर्चलं गुडः क्षौद्रं सर्वारोचकनाशनम् ॥ २१२ ॥
वस्ति समीरणे, पित्ते विरेकं, वमनं कफे । कुर्याद्व्यानुकृतानि हर्षणं च मनोघर्जे ॥ २१३ ॥
इत्यरोचकचिकित्सा ।

In anorexia, gargles, smoking, mouth-washes, delicious food and drink, gladdening and consolation are beneficial. (1) Kuṣṭha, sauvarcalā, jiraka, śarkarā, marica and bida, (2) āmalaki, ela, padmaka, usīra, pippali, atpala and candana, (3) lodhra, tejovati, haritaki trikaṭu, and yavakṣīra, (4) fresh juice of pomegranate mixed with jiraka and śarkarā. These four gargles mixed with oil and honey destroy four types of anorexia caused by vāta etc. singly and collectively.

Kāravī, marica, jiraka, drākṣa, vṛkṣāmla, dāḍīma, sauvarcalā, jaggery and honey combined together alleviate all types of anorexia.

Enema in vāta, purgation in pitta and emesis in kapha is prescribed and in psychic type, delicious, favourite articles as well as gladdening are beneficial. [208-213]

(Thus treatment of anorexia).

कर्णशूले तु वातग्नी हिता पीनसवत् क्रिया । प्रदेहाः पूरणं नस्यं पाकस्नावे वणक्रियाः ॥ २१४ ॥
भोज्यानि च यथादोषं कुर्यात् स्नेहांश्च पूरणान् । हिङ्गतुम्बरशुण्ठीभिस्तैलं तु सार्वपं पचेत् ॥ २१५ ॥
एतद्वि पूरणं थ्रेषुं कर्णशूलनिवारणम् । देवदारुचवाशुण्ठीशताद्वाकुष्ठसैन्धवैः ॥ २१६ ॥
तैलं सिद्धं वस्तमूत्रे कर्णशूलनिवारणम् । वराटकान् समाहृत्य दहेन्मृद्गाजने नवे ॥ २१७ ॥
तद्दस्म इच्योतयेत्तेन गन्धतैलं विपाचयेत् । रसाज्ञनस्य शुण्ठ्याश्च कल्काभ्यां कर्णशूलनुत् ॥ २१८ ॥
वालमूलकशुण्ठानां क्षारो हिङ्ग महोषधम् । शतपुष्णा वचा कुष्ठं दारु शिशु रसाज्ञनम् ॥ २१९ ॥
सौवर्चलयवक्षारस्वर्जिकोद्दिदसैन्धवम् । भूर्जग्रन्थिर्विंडं मुस्तं मधुशुकं चतुर्गुणम् ॥ २२० ॥
मातुलुङ्गरसश्चैव कदल्या रस एव च । सवैरेतैर्यथोदिष्टैः क्षारतैलं विपाचयेत् ॥ २२१ ॥
वाधियं कर्णनादश्च पूयस्नावश्च दारुणः । क्रिमयः कर्णशूलं च पूरणादस्य नश्यति ॥ २२२ ॥

मुखकर्णाक्षिरोगेषु यथोकं पीनसे विधिम् । कुर्याद्द्रिष्टक् समीक्ष्यादौ दोषकालवलावलम् ॥ २२३ ॥
इति कर्णरोगचिकित्सा ।

In earache vāta-alleviating treatment as in pīnasa is given such as anointing, drops and snuffing. In suppuration and discharge surgical measures are adopted. Diet should be given according to doṣa. Uncting substances should also be given as drops.

Mustard oil should be cooked with hiṅgu, tumburu and śunṭhī. This makes a good drop for earache.

Oil prepared in goat's urine with devadāru, vacā, śunṭhī, śatāhvā, kuṣṭha and rock salt alleviates earache.

One should collect cowries and burn them in new earthen pot. This ash should be washed and with this perfumed oil should be prepared with the paste of rasāñjana and śunṭhī. This is efficacious in earache.

Ash of dried tender radish, hiṅgu, śunṭhī, śatapuṣpā, vacā, kuṣṭha, devadāru, śigru, rasāñjana, sauvarcalā, yavaksāra, svarjikā, audbhida and saindhava salts, bhūrja nodes, biḍa, musta, madhuśukta four times, mātulūṅga juice, kadali juice—with all these drugs kṣārataila should be cooked. By its drops, deafness, tinnitus, severe discharge of pus, organisms and earache subside.

In diseases of mouth, ear and eye, the physician after considering the time and severity or otherwise of disorder in the beginning should apply the management as said above for pīnasa. [214-223]

(Thus treatment of ear diseases).

उत्पश्चात्रे तरुणे नेत्ररोगे बिडालकः । कार्यो दाहोपदेहाशुशोफरोगनिवारणः ॥ २२४ ॥
नागरं सैन्धवं सर्पिंगण्डेन च रसक्रिया । निघृष्टं वातिके तद्वन्मधुसैन्धवगैरिकम् ॥ २२५ ॥
तथा शावरकं लोध्रं धृतभृष्टं बिडालकः । तद्वत् कार्यो हरीतक्या धृतभृष्टो रुजापदः ॥ २२६ ॥
पैत्तिके चन्दनानन्तामञ्जिष्ठाभिर्विडालकः । कार्यः पश्चकयष्टथाहमांसीकालीयकैस्तथा ॥ २२७ ॥
गैरिकं सैन्धवं मुस्तं रोचना स रसक्रिया । कफे कार्या तथा क्षौद्रं प्रियकृः समनःशिळा ॥ २२८ ॥
सत्त्विपाते तु सर्वे: स्याद्विहरक्षणोः प्रलेपनम् । पश्चमाण्यस्पृश्यता कार्यं संपक्वे त्वञ्जनं त्यजात् ॥ २२९ ॥
आइच्योतनं मारुतजे काथो विल्वादिभिर्हितः । कोणः सैरण्डतकरीवृहतीमधुशियुभिः ॥ २३० ॥
पृथ्वीकादार्विमञ्जिष्ठालाक्षाद्विमधुकोत्पलैः । काथः सशर्करः शीतः पूरणं रक्तपित्तचुट् ॥ २३१ ॥
नागरत्रिफलामुस्तनिम्बवासारसः कफे । कोणमाइच्योतनं मिश्रैरोपद्यः साचिपातके ॥ २३२ ॥
शृहत्येरण्डमूलत्वक् शिश्रोः पुष्पं ससैन्धवम् । अजाक्षोरेण षिष्ठं स्याद्वर्तिवाताक्षिरोगनुत् ॥ २३३ ॥
सुमनःकोरकाः शङ्खाक्षिफला मधुकं बला । पित्तरकापहा वर्तिः पिष्ठा दिव्येन वारिणा ॥ २३४ ॥
सैन्धवं त्रिफला व्योपं शङ्खनाभिः समुद्रजः । फेनः शैलेयकं सज्जो वर्तिः शेषमाक्षिरोगनुत् ॥ २३५ ॥

अमृतादा विसं विल्वं पटोलं छागलं शक्त् । प्रयौण्डरीकं यष्ट्याहं दार्दीं कालाचुसाग्विवा ॥ २३७ ॥
 पवामप्पलान् मागान् सुधौताङ्गरीकृतान् । तोये पक्त्वा रसे पूते भूयः पक्वे रसे धने ॥ २३८ ॥
 कर्णं च इवेतमरिचाज्ञातीपुष्पान्वात् पलम् । चूर्णं क्षिप्त्वा कृता वर्तिः सर्वग्नी दक्षप्रसादनी ॥ २३९ ॥
 शङ्खप्रवालवैदूर्यलौहताम्रपूवास्थिभिः । स्रोतोजश्वेतमरिचैर्वर्तिः सर्वाक्षिरोगनुत् ॥ २४० ॥
 शाणार्थं मरिचाद्वौ च पिण्डत्व्यर्णवकेनयोः । शाणार्थं सैन्धवाच्छाणा नवं सौवीरकाङ्गनात् ॥ २४१ ॥
 पिण्डं सुसूक्ष्मं चित्रायां चूर्णाङ्गनमिदं शुभम् । कण्ठकाचकफार्तानां मलानां च विशोधनम् ॥ २४२ ॥
 वस्तमूत्रे व्यहं स्थाप्यमेलाचूर्णं सुभावितम् । चूर्णाङ्गनं हि तैमिर्यकिमिप्पिण्डमलापहम् ॥ २४३ ॥
 सौवीरमञ्जनं तुत्थं ताष्यो धातुमनःशिला । चशुष्या मधुकं लोहा मणयः पौष्पमञ्जनम् ॥ २४४ ॥
 सैन्धवं शौकरी दंष्रा कतकं चाआनं शुभम् । तिमिरादिषु चूर्णं वा वर्तिवेयमनुच्चतमा ॥ २४५ ॥
 कतकस्य फलं शङ्खः सैन्धवं व्यूषणं सिता । फेनो रसाङ्गनं क्षीद्रं विडङ्गानि मनःशिला ॥ २४६ ॥
 कुकुटाण्डकपालानि वर्तिरेषा व्यपोहति । तिमिरं पटलं काचं मलं चाशु सुखावती ॥ २४७ ॥
 इति सुखावती वर्तिः ।

त्रिफलाकुकुटाण्डत्वकासीसमयसो रजः । नीलोत्पलं विडङ्गानि फेनं च सरितां पते: ॥ २४८ ॥
 आजेन पयसा पिष्ठा भावयेत्ताम्रभाजने । सप्तरात्रं स्थितं भूयः पिष्ठा क्षीरेण वर्तयेत् ॥ २४९ ॥
 एषा दृष्टिप्रदा वर्तिरन्धस्याभिन्नचक्षुषः । इति दृष्टिप्रदा वर्तिः ।

वदने कृष्णसर्पस्य निहितं मासमञ्जनम् ॥ २५० ॥
 ततस्तस्मात् समृद्धत्य सशुष्कं चूर्णयेद्बुधः । सुमनःकोरकैः शुष्कैर्वर्द्धैः सैन्धवेन च ॥ २५१ ॥
 पतन्नेत्राङ्गनं कार्यं तिमिरघ्नमनुच्चतमम् । पिण्डल्यः किंशुकरसो वसा सर्पस्य सैन्धवम् ॥ २५२ ॥
 जीर्णं घृतं च सर्वाक्षिरोगग्नी स्याद्रसकिया । कृष्णसर्पवसा क्षीद्रं रसो धात्या रसकिया ॥ २५३ ॥
 शस्ता सर्वाक्षिरोगेषु काचार्बुद्मलेषु च । धात्रीरसाङ्गनक्षीद्रसर्पिर्भिस्तु रसकिया ॥ २५४ ॥
 पित्तरक्ताक्षिरोगग्नी तैमिर्यपटलापहा । धात्रीसैन्धवपिण्डल्यः सश्वेतमरिचाः समाः ॥ २५५ ॥
 क्षीद्रयुक्ता निहन्त्यान्धयं पटलं च रसकिया । इति नेत्ररोगचिकित्सा ।

In newly arisen eye disease, paste should be applied on lids at the very outset. It removes burning sensation, dirt, lachrymation, swelling and congestion.

In vātika eye disease, śunṭhi and saindhava should be applied as rasakriyā with ghee-scum. Likewise honey, rocksalt and red ochre rubbed together are applied.

Śābara lodhra fried in ghee is applied as paste. Similarly haritaki fried in ghee is applied. They remove pain.

In paittika eye disease, the paste of candana, dūrvā and mañjiṣṭhā as well as padmaka, madhuyaṣṭī, māṃsi and kāliyaka should be applied.

In kaphaja type, gairika, saindhava, musta and rocanā are applied as rasakriyā. Similarly honey, priyaṅgu and realgar are applied.

In sānnipātaja type, external application on lids should be made with all the above drugs.

When the disease is matured, collyrium should be applied every third day without touching the lids.

In vātika type, warm decoction of bilwādi (bṛhat pañcamūla) with eraṇḍa, tarkārī, bṛhatī and madhuśigru should be applied as eye drop.

Filling the eye with cold decoction of pṛthvīkā, dāruharidrā, mañjiṣṭhā, lac, two types of madhuka and utpala added with sugar pacifies rakta-pitta.

In kaphaja type, warm extract (decoction) of śunṭhī, triphalā, musta, nimba and vāsā should be used as eye drop.

In sānnipātika type, all the above formulations mixed together are used.

Bṛhatī, root bark of eraṇḍa, śigru flowers and rock salt pounded with goat's milk should be made into stick. Use of this stick as paste (after rubbing) alleviates vātika eye diseases.

Stick prepared with buds of jātī, conch, triphalā, madhuka and balā pounded with rain (distilled) water alleviates rakta-pitta.

Stick made of rock salt, triphalā, trikaṭu, śaṅkhanābhi, samudraphena, śaileya and sarja (rasa) alleviates kaphaja eye diseases.

Guḍūcī, lotus stem, bilva, paṭola, goat's faeces, prapaṇḍarika, madhuyaṣṭī, dāruharidrā and kālānusārīvā should be taken in the quantity of 320 gm., washed well and disintegrated—they are boiled in water and decoction is strained and again heated till it is thickened. Then powder of śweta marica 10 gm, fresh jātī flowers 40 gm. should be added and made into stick—this alleviates tridoṣaja eye diseases and clears vision.

Stick prepared of conch, coral, cat's eye, iron, copper, bones of pelican, srotōñjana and śweta marica alleviates all eye diseases.

Marica 1.25 gm, pippali and samudraphena 5 gm., rock salt 1.25 gm. and sauvīrāñjana 22.5 gm, all are pounded finely in citra constellation. This powder collyrium is beneficial in itching, cataract and kaphaja eye diseases and eliminates impurities.

The cardamom powder should be dipped into goat's urine for three days and thus well-impregnated and dried. This powder collyrium alleviates blurred vision, organisms, pilla (blearedness) and diet.

Sauvīrāñjana, tuttha, swarṇamākṣika, realgar, cakṣuṣyā, madhuka, metals, gems, puṣpāñjana, rocksalt, boar's tusk and kataka—powder collyrium or stick prepared of these drugs is excellent application in blurred vision etc.

Kataka fruit (clearing nut), conch, rocksalt, trikaṭu, sugar, samudraphena, rasāñjana, honey, viḍāṅga, realgar and crust of hen's egg—stick prepared of these is sukhāvatī which alleviates blurred vision, paṭala (covering), cataract and dirt quickly.

(Thus Sukhāvatī varti).

Triphalā, crust of hen's eggs, kāśisa, iron powder, nilotpala, viḍāṅga and samudraphena are pounded with goat's milk and impregnated with the same in a copper vessel for a week. Again it is pounded with (goat's) milk and made into stick. This revives vision even in blind having completely closed pupils.

(Thus Dṛṣṭipradā varti).

Añjana is kept in snake's mouth for a month, then after taking it out one should dry it well and powder. Dried buds of jātī (in equal quantity) and rock salt in half quantity should be mixed with it. This should be applied to eyes as collyrium. This is the best for alleviating blurred vision.

Pippali, mocarasa, snake's fat, rock salt and old ghee—this applied as rasakriyā alleviates all eye diseases.

Fat of black snake, honey, āmalaka juice applied as rasakriyā is beneficial in all eye diseases particularly cataract, growth and dirt.

Application as rasakriyā of āmalaka, rasāñjana, honey and ghee alleviates eye diseases caused by raktapitta particularly blurred vision and paṭala.

Āmalaka, rock salt, pippali and white marica in equal quantity applied with honey as rarsakiyā alleviates blindness and paṭala. [224-255]

(Thus treatment of eye diseases).

खालित्ये पलिते वस्यां हरिलोक्षि च शोधितम् ॥ २५६ ॥

नस्यैस्तैलैः शिरोवक्त्रप्रलेपैश्चाप्युपचरेत् । सिद्धं विद्वारीगन्धाद्यैर्जीवनीयैरथापि च ॥ २५७ ॥

नस्यं स्यादण्टुतैलं वा खालित्यपलितापहम् । क्षीरात् साहचराद्भाङ्गराजाच्च सौरसाद्रसात् ॥ २५८ ॥

प्रस्थैस्तु कुडवस्तैलाद्यष्टाहपलकलिक्तः । सिद्धः शिलासमे मेषश्टङ्गादिषु स्थितः ॥ २५९ ॥

नस्यं स्याद्विषजा सम्यग्योजितं पलितापहम् । भिषजा क्षीरपिण्ठौ वा दुग्धिकाकरवीरकौ ॥ २६० ॥

उत्पात्य पलिते देयौ तावुभौ पलितापहौ । मार्कवस्वरसात् क्षीराद्विप्रस्थं मधुकात् पलम् ॥ २६१ ॥

तैः पचेत् कुडवं तैलात्तद्वस्यं पलितापहम् । आदित्यवल्लया मूलानि कृष्णसैरेयकस्य च ॥ २६२ ॥

सुरसस्य च पत्राणि पत्रं कृष्णशणस्य च । मार्कवः काकमाची च मधुकं देवदारु च ॥ २६३ ॥

पृथगदशपलांशानि पिप्पल्यस्त्रिफलाऽञ्जनम् । प्रपौण्डरीकं मञ्जिष्ठा लोध्रं कृष्णागुरुतपलम् ॥ २६४ ॥

आप्रास्थि कर्दमः कृष्णो मृणालं रक्तचन्दनम् । नीली भल्लातकास्थीनि कासीसं मदयन्तिका ॥ २६५ ॥
 सोमराज्यसनः शख्यं कृष्णौ पिण्डीतचित्रकौ । पुष्करार्जुनकाश्मर्याण्याम्रजम्बूफलानि च ॥ २६६ ॥
 पृथक् पञ्चपलांशानि तैः पिष्टैराढकं पचेत् । वैभीतकस्य तैलस्य धात्रीरसचतुर्गुणम् ॥ २६७ ॥
 कुर्यादादित्यपाकं वा यावच्छुष्को भवेद्रसः । लोहपात्रे ततः पूतं संशुद्धसुपयोजयेत् ॥ २६८ ॥
 पानै नस्यक्रियायां च शिरोभ्यङ्गे तथैव च । एतच्चभुव्यमायुष्यं शिरसः सर्वरोगनुत् ॥ २६९ ॥
 महानीलमिति स्वातं पलितघ्नमनुत्तमम् ।

इति महानीलतैलम् ।

प्रपौण्डरीकमधुकपिण्ठलीचन्दनोत्पलैः ॥ २७० ॥

कार्षिकैस्तैलकुडवो छिगुणामलकीरसः । सिद्धः स प्रतिमर्शः स्यात् सर्वमूर्धगदापदः ॥ २७१ ॥
 (पलितघ्नो विशेषेण कृष्णात्रेयेण भावितः ।) क्षीरं प्रियालयष्टयाहे जीवकाद्यो गणस्तिलाः ॥ २७२ ॥
 कृष्णा वक्ते प्रलेपः स्याद्विलोमनिवारणः । तिलाः सामलकाश्वैव किञ्चलको मधुकं मधु ॥ २७३ ॥
 वृंदयेद्रञ्जयेच्चैतत् केशान्मूर्धप्रलेपनात् । पचेत्सैन्धवशुक्ताम्लैरयश्चूर्णं सतण्डुलम् ॥ २७४ ॥
 तेनालितं शिरः शुद्धमन्निग्धमुषितं निशि । तत् प्रातस्त्रिफलाधौतं स्यात् कृष्णमृदुमूर्धजम् ॥ २७५ ॥

अयश्चूर्णोऽम्लपिण्ठश्च रागः सत्रिफलो वरः ।

कुर्याच्छेषेषु रोगेषु क्रियां स्वां स्वाच्छिकित्सतात् । शेषेषादौ च निर्दिष्टा सिद्धौ चान्या प्रवक्ष्यते ॥ २७६ ॥
 इति खालित्यादिचिकित्सा ।

In baldness, greying or browning of hairs and wrinkles, the case should be managed after evacuation, with snuffs, oils and pastes on head and face.

Oil prepared with the drugs of vidārigandhādi group and vitalisers or aṇutaila should be used as snuff which alleviates baldness and greying of hair.

Oil 160 gm. cooked with milk, juices of sahacara, bhṛṅgarāja and surasa 640 ml, along with the paste of yaṣṭī 40 gm. should be kept in a container made of sheep horn etc. and stored within a stone-like (firm) vessel. This oil administered properly by the physician alleviates greying of hair.

Physician should administer dugdhikā and karavira pounded with milk as snuff after extracting grey hairs. Both of them are alleviator of greying of hair.

Oil 16 gm. should be cooked with the juice of bhṛṅgarāja and milk 1.28 litres along with the paste of madhuka 40 gm. This used as snuff alleviates greying of hair.

Roots of ādityavalli and black saireyaka, leaves of surasa and black śāṇa, bhṛṅgarāja, kākamāci, madhuka, devadāru—each 400 gm. pippali, triphalā, añjana, prapaṇḍarika, mañjiṣṭhā, lodhra, black aguru, water lily, seeds of mango, black mud, lotus stalk, red sandal, nili, bhallātaka nuts, kāsisa, madayantikā, somarājī, asana, śastra (iron), black types of piṇḍita and citraka, fruits of lotus, arjuna, kāśmarī,

mango and jambū each 200 gm.—all these should be pounded. With this paste oil of bibhitaka 2.56 gm. with four times āmalaka juice should be cooked on fire or heated in the sun till the liquid is dried up. Then it should be filtered and stored in an iron vessel and used as intake, snuff and head-massage. This is known as 'mahānila taila' and is beneficial for eyes, life-span and in all diseases of head. This is an excellent remedy for greying of hair.

(Thus Mahānila taila).

Prapaṇḍarika, madhuka, pippali, candana and utpala each 10 gm. (as paste), oil 160 gm. and juice of āmalaki 320 ml. all are cooked together. This used as pratimarṣa (smearing) alleviates all types of head diseases particularly greying of hair as said by Kṛṣṇatreyā.

Milk, priyāla, madhuyaṣṭi, drugs of jīvakādi group, sesamum and pippali—this applied as paste on face removes browning of hair.

Sesamum, āmalaka, lotus pollens, madhuka and honey—these used as paste on head stimulate growth of hair and also blacken them.

Iron powder should be boiled with rock salt and rice in śuktāmla (vinegar). This should be pasted on cleansed and roughened head in the night and kept till morning when head should be washed with triphalā (water). By this hair of head become black and soft.

Iron powder mixed with triphalā and pounded with sour liquid makes a good dye.

In remaining disorders respective treatment should be given as prescribed in the context of therapeutics which has been said partially in the beginning and would be said further in siddhi-sthāna. [256-276]

(Thus treatment of baldness etc.).

सर्पैष्युपरिभकानि स्वरभेदेऽनिलात्मके । तैलैश्चतुष्प्रयोगैश्च बलराज्ञामृताहृष्टैः ॥ २७७ ॥
 बहिंतित्तिरिक्षाणां पञ्चमूलशृतान् रसान् । मायूरं क्षीरसर्पिर्वा पिवेत्यूषणमेव वा ॥ २७८ ॥
 पैचिके तु विरेकः स्यात् पयश्च मधुरैः शृतम् । सर्पिर्गुडा धृतं तिक्कं जीवनीयं वृषस्य वा ॥ २७९ ॥
 कफजे स्वरभेदे तु तीक्ष्णं मूर्धविरेचनम् । विरेको वर्मनं धूमो यवान्नकुसेवनम् ॥ २८० ॥
 चब्यभार्घ्यभयाव्योषक्षारमाक्षिकचित्रकान् । लिह्वाद्वा पिष्पलीपद्ये तीक्ष्णं मद्यं पिवेच्च सः ॥ २८१ ॥
 रक्तजे स्वरभेदे तु सधृता जाङ्गला रसाः । द्राक्षाविदारीक्षुरसाः सवृतक्षौद्रशर्कराः ॥ २८२ ॥
 यच्चोक्तं क्षयकासन्धं तच्च सर्वे चिकित्सितम् । पित्तजस्वरभेदधनं सिरावेधश्च रक्तजे ॥ २८३ ॥
 सञ्चिपते हिताः सर्वाः किया न तु सिराव्यधः । इत्युक्तं स्वरभेदस्य समासेन चिकित्सितम् ॥ २८४ ॥
 इति स्वरभेदचिकित्सा ।

In vātika svarabheda (hoarseness of voice) use of ghee after meals and balātaila, rāsnātaila and amṛtātaila (ci.28) in four ways (intake, massage, gargle and enema) is prescribed.

The patient should take meat-soup of peacock, partridge and cock prepared with pañcamūla or māyūra ghṛta or ghee extracted from milk or the trayuṣaṇa ghṛta (ci. 18).

In paittika type of the disorder, purgation, milk boiled with vitalisers, sarpirguḍas (ci. 11), tikta ghṛta, jīvanīya ghṛta (ci. 29) and vāsā ghṛta (ci. 4) are useful.

In hoarseness of voice caused by kapha, irritant head-evacuation, purgation, emesis, smoking and use of barley food and pungents are beneficial.

The patient should take (the powder of) cavya, bhārgī, haritakī, trikaṭu, yavakṣāra, citraka and honey or (powder of) pippali and haritaki. He should also drink strong wine.

In raktaja type of svarabheda, meat soup of wild animals added with ghee, juices of drākṣā, vidāri and sugarcane added with ghee, honey and sugar are beneficial.

The entire treatment prescribed for kṣayaja kāsa and pittaja svarabheda along with venesection are beneficial in raktaja type..

In Sannipātaja type, all these measures are adopted except venesection. Thus treatment of svarabheda is described in brief. [277-284]

(Thus the treatment of svarabheda).

भवन्ति चात्र—

वातपित्तकफा नृणां वस्तिहृन्मूदंसंश्रयाः । तस्मात्तस्थानसामीप्याद्धर्तव्या वमनादिभिः ॥ २८५ ॥

Here are the verses—

In human beings, vāta, pitta, and kapha are situated in basti (pelvic region), hṛt (cardiac region) and head respectively. Hence because of nearness of their location they should be eliminated by emesis etc. [285]

अध्यात्मलोको वाताद्यैर्लोको वातरवीन्दुभिः । पीड्यते धार्यते चैव विकृताविकृतैस्तथा ॥ २८६ ॥

The living creatures by vāta etc. (doṣa) and the universe by air, sun and moon are inflicted or sustained in states of abnormality and normalcy respectively. [286]

विरुद्धैरपि न त्वेते गुणैर्घन्ति परस्परम् । दोषाः सहजसात्म्यत्वाद्विषं घोरमहीनिव ॥ २८७ ॥

Doṣas, in spite of having contradictory properties, do not destroy each other because of innate adjustment as even fatal poison does not affect snakes. [287]

तत्र स्लोकः—

त्रिमर्मजानां रोगाणां निदानाकृतिभेषजम् । विस्तरेण पृथग्विद्वद्वं त्रिमर्मीये चिकित्सिते ॥ २८८ ॥

Now the summing up verse—

Thus etiology, symptoms and treatment of diseases caused in three vital organs are dealt with in details in this chapter on treatment concerned with these three vital organs. [288]

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते दृढबलसंपूरिते चिकित्सास्थाने
त्रिमर्मीयचिकित्सितं नाम षड्बिंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

Thus ends the twenty sixth chapter on treatment of diseases of the three vital organs in Cikitsāsthāna in the treatise composed by Agniveśa, redacted by Caraka and reconstructed by Dṛḍhabala as it was not available. [26]

सप्तविंशोऽध्यायः

CHAPTER XXVII

अथात ऊरुस्तम्भचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

Now (I) shall expound the chapter on treatment of ūrustambha. [1]

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

As propounded by Lord Ātreyya. [2]

श्रिया परमया ब्राह्मणा परया च तपःश्रिया । अहीनं चन्द्रसूर्याभ्यां सुमेघमिव पर्वतम् ॥ ३ ॥
धीधृतिस्मृतिविज्ञानशानकोर्तिक्षमालयम् । अग्निवेशो गुरुं काले संशयं परिपृष्ठवान् ॥ ४ ॥
भगवन् पञ्च कर्माणि समस्तानि पृथक् तथा । निर्दिष्टान्यामयानां हि सर्वेषामेव भेषजम् ॥ ५ ॥
दोषजोऽस्त्वामयः कश्चिद्यस्य तानि भिषण्वर ! । न स्युः शक्तानि शमने साध्यस्य क्रियया सतः ॥ ६ ॥
अस्त्यूरुस्तम्भ इत्युक्ते गुरुणा तस्य कारणम् । सलिङ्गभेषजं भूयः पृष्ठस्तेनाब्रवीहुरुः ॥ ७ ॥
स्त्रियोष्णलघुशीतानि जीर्णजीर्णं समश्रतः । द्रवशुष्कदधिक्षीरग्राम्यानूपौदकामिषैः ॥ ८ ॥
पिण्डव्यापन्नमयातिदिवास्वप्रजागरैः । लङ्घनाध्यशनायासभयवेगविधारणैः ॥ ९ ॥
चेहाचामं चितं कोष्ठे वातादीन्मेदसा सह । रुद्ध्वाऽशु गौरवादूरु यात्यधोगैः सिरादिभिः ॥ १० ॥

पूरयन् सक्षियज्ज्वोरु दोषो मेदोवलोत्कटः । अविवेयपरिस्पन्दं जनयत्यल्पविकमम् ॥ ११ ॥
 महासरसि गम्भीरे पूर्णेऽम्बु स्तमितं यथा । तिष्ठति स्थिरमक्षोभ्यं तद्वद्वृगतः कफः ॥ १२ ॥
 गौरवायाससङ्कोचदाहरुकसुप्रिकम्पनैः । भेदस्फुरणतोदैश्च युक्तो देहं निहन्त्यसून् ॥ १३ ॥
 ऊरु श्लेष्मा समेदस्को वातपित्तेऽभिभूय तु । स्तम्भयेत्स्थैर्यशैत्याभ्यामूरुस्तम्भस्ततस्तु सः ॥ १४ ॥
 प्राप्त्रूपं ध्याननिद्रातिसैमित्यारोचकज्वराः । लोमदर्पश्च छर्दिश्च जड्डोर्वाः सदनं तथा ॥ १५ ॥

Agniveśa put up his doubt to his teacher (Ātreyā), endowed with highest splendour of intellectual attainments and penance like Sumeru mountain with the moon and the sun and abode of wisdom, restraint, memory, understanding, knowledge, eminence and forbearance—O Lord ! the five evacuative measures, singly or collectively, are said as remedy for all the disorders but is there any disease which is not amenable to them though it is curable ? The teacher replied—Yes, it is ūrustambha. Then he was queried about etiology, symptoms and treatment. He said thus :

When one eats fatty, hot, light and cold food when the previous food is digested partially and mostly undigested, and due to liquid or dry food, curd, milk, meat of domestic, marshy and aquatic animals, flour preparations, damaged wine, excessive day-sleep and vigil, under-eating, over-eating, exertion, fear, suppression of urges and unctuousness, āma accumulated in bowels and accompanied by medas obstructs vāta etc. (doṣas) and due to heaviness proceeds shortly to thighs through lower blood vessels etc. and pervading legs, shanks and thighs, the morbidity aggravated by the strength of medas makes them out of volition and with restricted movements.

As still water in full and deep big lake remains stable and without agitation, kapha resides in thighs and producing heaviness, exhaustion, contracture, burning sensation, pain, numbness, tearing pain, quivering and piercing in the body takes away life.

The disease is called ūrustambha because kapha with medas subduing vāta and pitta stiffens thighs with immobility and coldness.

Premonitory symptoms are—brooding over, sleep, excessive feeling of wetness, anorexia, fever, horripilation, vomiting and lassitude in shanks and thighs. [3-15]

वातशङ्किभिरज्ञानात्स्य स्यात् खेहनात् पुनः । पादयोः सदनं सुप्तिः कुच्छादुद्धरणं तथा ॥ १६ ॥

Due to ignorance when under suspicion of vātavyādhi, one applies unction it further aggravates and causes lassitude, numbness and difficult lifting of legs. [16]

जहोरुलानिरत्यर्थं शश्वचादाहवेदना । पादं च व्यथते न्यस्तं शीतस्पर्शं न वेत्ति च ॥ १७ ॥
संस्थाने पीडने गत्यां चालने चाप्यनीश्वरः । अन्यनेयौ हि संभग्नावूरु पादौ च मन्यते ॥ १८ ॥
यदा दाहार्तिदातों वेपनः पुरुषो भवेत् । ऊरुस्तम्भस्तदा हन्यात् साधयेदन्यथा नवम् ॥ १९ ॥

Excessive malaise of shanks and thighs, continuous burning sensation and pain, feet ache when put on the ground and are unable to perceive cold touch, the patient becomes quite incapable of standing, pressing, moving and causing to move and feels as if the thighs were broken off and are borne by some one else.

When the patient trembles and is affected with burning sensation, distress and piercing pain, ӯrustambha should be known as incurable otherwise particularly the new one should be treated. [17-19]

तस्य न स्नेहनं कार्यं न वस्तिर्न विरेचनम् । न चैव वमनं यस्मात्तन्निबोधत कारणम् ॥ २० ॥
वृद्धये श्लेष्मणो नित्यं स्नेहनं वस्तिकर्म च । तत्स्थस्योद्धरणे चैव न समर्थं विरेचनम् ॥ २१ ॥
कफं कफस्थानगतं पित्तं च वमनात् सुखम् । हर्तुमामाशयस्थौ च संसनात्तावुभावपि ॥ २२ ॥
पकाशयस्थाः सर्वेऽपि वस्तिभिर्मूलनिर्जयात् । शक्या न त्वाममेदोभ्यां स्तब्धा जहोरुसंस्थिताः ॥ २३ ॥
वातस्थाने हि तच्छैत्याद्वायोः स्तम्भाच तद्रूपाः । न शक्याः सुखमुद्धर्तुं जलं निघादिव स्थलात् ॥ २४ ॥

In this disease, none of the unction, enema, purgation and emesis is applied because of the following reasons, listen.

Unction and enema lead to aggravation of kapha. Purgation is not able to extricate kapha situated there.

It is easy to eliminate kapha and pitta situated in kaphasthāna (seat of kapha) both of them can be eliminated by purgation if situated in āmāśaya, even all doṣas situated in pakvāśaya can be eliminated with enemas by striking at the root (of morbidity) but when the two (āma and kapha) are located in the seat of vāta, as they are stiffened due to its coldness, they can not be extricated easily as water from a low ditch. [20-24]

तस्य संशामनं नित्यं क्षणं शोषणं तथा । युक्तयेक्षी भिषक् कुर्यादधिकत्वात्कफामयोः ॥ २५ ॥
सदा रुक्षोपचाराय यवश्यामाकोद्रवान् । शाकैरलवणैर्द्याज्जलतैलोपसाधितैः ॥ २६ ॥
सुनिषणकनिम्बार्कवेत्रारग्वधपल्लैः । वायसीवास्तुकैरन्यैस्तिकैश्च कुलकादिभिः ॥ २७ ॥
क्षारारिष्टप्रयोगाश्च हरीतकयस्तथैव च । मधूदकस्य पिण्डल्या ऊरुस्तम्भविनाशनाः ॥ २८ ॥
समझां शालमलं विल्वं मधुना सह ना पिवेत् । तथा श्रीवेष्टकोदीच्यदेवदारुनतान्यपि ॥ २९ ॥
चन्दनं धातकीं कुष्ठं तालीसं नलदं तथा ।

Physician acting with reason should apply constant diminishing and drying measures as pacificatory treatment because of the abundance of kapha and āma.

One should give invariably the diet of barley, śyāmāka and kodo with salt-free vegetable such as tender leaves of suniṣaṇṇaka, nimba, arka, vetasa and

āragvadha, vāyasi and other bitters like kāravellika etc. cooked with water and oil keeping the patient on roughening measures.

Use of alkalis, arīṣas, haritaki, honey-water and pippali alleviate ūrustambha.

The patient should take samaṅgā, mocarasa and bilva with honey and also (1) śrīveṣṭaka, udicya, devadāru and tagara and (2) candana, dhātaki, kuṣṭha, tālisa and nalada in the same way. [25-29]

मुस्तं हरीतकीं लोध्रं पद्मकं तिक्तरोहिणीम् ॥ ३० ॥
 देवदारु हरिद्रे द्वे वचां कटुकरोहिणीम् । पिप्पलीं पिप्पलीमूलं सरलं देवदारु च ॥ ३१ ॥
 चव्यं चित्रकमूलानि देवदारु हरीतकीम् । भल्लातकं समूलां च पिप्पलीं पञ्च तारु पिवेत् ॥ ३२ ॥
 सक्षौद्रानर्धश्लोकोक्तान् कल्कानूसग्रहापहान् ।

(1) Musta, haritaki, lodhra, padamka and tiktarohiṇī, (2) devadāru, haridrā, dāruharidrā, vacā and kaṭurohiṇī, (3) pippali, pippalimūla, sarala and devadāru, (4) cavya, citraka root, devadāru and haritaki, (5) bhallātaka, pippali and pippalimūla.

These formulations said in half-verses should be taken as paste with honey to alleviate ūrustambha. [30-32]

शार्ङ्गेषां मदनं दन्तों वत्सकस्य फलं वचाम् ॥ ३३ ॥
 मूर्वामारग्वयं पाठां करञ्जं कुलकं तथा । पिवेन्मधुयुतं तुर्व्यं चूर्णं वा वारिणाऽप्लुतम् ॥ ३४ ॥
 सक्षौद्रं दधिमण्डेवाऽप्यूरुस्तम्भविनाशनम् । मूर्वामतिविषां कुष्ठं चित्रकं कटुकरोहिणीम् ॥ ३५ ॥
 पूर्ववद्यग्नगुलुं मूत्रे राचिस्थितमथापि वा । स्वर्णशीरीमतिविषां मुस्तं तेजोवतीं वचाम् ॥ ३६ ॥
 सुरादं चित्रकं कुष्ठं पाठां कटुकरोहिणीम् । लेहयेन्मधुना चूर्णं सक्षौद्रं वा जलाप्लुतम् ॥ ३७ ॥
 फलीं व्याघ्रनखं हेम पिवेद्वा मधुसंयुतम् । चिफलां पिप्पलीं मुस्तं चव्यं कटुकरोहिणीम् ॥ ३८ ॥
 लिहाद्रा मधुना चूर्णमूरुस्तम्भादितो नरः ।

Powder of śāriṅgeṣṭā, madana, danti, indrayava, vacā, mūrvā, āragvadha, pāṭhā, karañja and kulaka should be taken with equal quantity—honey or dissolved in water or curd-scum added with honey.

In the same way, mūrvā, ativiṣā, kuṣṭha, citraka and kaṭurohiṇī should be taken or guggulu dipped in cow's urine for the whole night.

Powder of swarṇakṣirī, ativiṣā, musta, tejovatī, vacā, devadāru, citraka, kuṣṭha, pāṭhā and kaṭurohiṇī should be taken with honey or dissolved in water added with honey.

Phali (vaṭa), vyāghranakha and nāgakeśara should be taken with honey. The patient of ūrustambha should take the powder of triphalā, pippali, musta, cavya and kaṭurohiṇī with honey. [33-38]

अपतर्पणजश्चेत् स्याहोपः संतर्पयेद्धि तम् ॥ ३९ ॥

युक्तया जाङ्गलजैर्मासैः पुराणौ श्वैव शालिभिः । रुक्षणाद्रातकोपश्चेन्निद्रानाशार्तिं पूर्वकः ॥ ४० ॥
 स्नेहस्वेदकमस्तत्र कायों वातामयापहः । पीलुपर्णी पयस्या च रासा गोश्चुरको वचा ॥ ४१ ॥
 सरलागुरुपाठाश्च तैलमेभिर्विपाचयेत् । सक्षीद्रं प्रसृतं तस्मादञ्जलिं वाऽपि ना पिवेत् ॥ ४२ ॥
 कुष्ठश्रीबेष्टकोदीच्यसरलं दारु केशरम् । अजगन्धाऽश्वगन्धा च तैलं तैः सार्पयं पचेत् ॥ ४३ ॥
 सक्षीद्रं मात्रया तच्चाप्यूरुस्तम्भादितः पिवेत् । द्वे पले सैन्धवात् पश्च शुण्ड्या ग्रन्थिकचित्रकात् ॥ ४४ ॥
 द्वे द्वे भल्लातकास्थीनि विंशतिर्द्वे तथाऽऽदके । आरनालात् पचेत् प्रस्थं तैलस्यैतरपत्यदम् ॥ ४५ ॥
 गृधस्यूरुग्रहाशार्तिं सर्ववातविकारनुत् । पलाभ्यां पिपलीमूलनागरादप्तकट्टवरः ॥ ४६ ॥
 तैलप्रस्थः समो दधा गृधस्यूरुग्रहापहः ।

इत्यपृकट्टवैतैलम् ।

If the morbidity is caused by desaturation, the patient should be saturated reasonably with meat of wild animals and old śāli rice.

If due to roughening, there be insomnia and distress due to vitiation of vāyu, the patient should be managed with vāta-alleviating measures such as unction and sudation.

Oil should be cooked with piluparnī, payasyā, rāsnā, gokṣura, vacā, sarala, aguru and pāṭhā. It should be taken in dose of 80 or 160 gm. added with honey.

One suffering from ūrustambha should take mustard oil cooked with kuṣṭha, śrīveṣṭaka, udicya, sarala, devadāru, nāgakeśara, ajagandhā and aśvagandhā and added with honey in proper dose.

Rock salt 80 gms., śunṭhi 200 gm., pippalimūla and citraka 80 gm. each, bhallātaka nuts 20 in number, sour gruel 5.12 litres—with these oil 640 gm. should be cooked. It gives fertility and alleviates sciatica, ūrustambha, and piles, distress and all disorders of vāta.

Oil 640 gm. cooked with equal quantity of curd and eight times sour gruel along with 80 gm. pippalimūla and śunṭhi alleviates sciatica and ūrustambha. [39-47]

(Thus Aṣṭakāṭvara taila).

इत्याभ्यन्तरमुदिष्टमूरुस्तम्भस्य भेषजम् ॥ ४७ ॥

स्त्रेष्मणः क्षपणं त्वन्यद्वाह्यं शृणु चिकित्सितम् । बल्मीकमृत्तिका मूलं करञ्चस्य फलं त्वचम् ॥ ४८ ॥
 इष्टकानि ततश्चूर्णः कुर्यादुत्सादनं भृशम् । मूलैर्वाऽप्यश्वगन्धाया मूलैरक्स्य वा भिषक् ॥ ४९ ॥
 पितृमर्दस्य वा मूलैरथवा देवदारुणः । क्षौद्रसर्पपवल्मीकमृत्तिकासंयुतैभिषक् ॥ ५० ॥
 गाढमुत्सादनं कुर्यादुरुस्तम्भे प्रलेपनम् । दन्तीद्रवन्तीमुरसासर्पणैश्चापि तुद्विमान् ॥ ५१ ॥
 तर्कीरीशिश्रुत्सुरसाविश्ववत्सकनिम्बजैः । पत्रमूलफलैस्तोयं शृतमुण्ठं च सेचनम् ॥ ५२ ॥
 पिप्रं तु सर्पयं मूलेऽध्युषितं स्यात् प्रलेपनम् । वत्सकः सुरसं कुष्ठं गन्धास्तुम्भुरुशिश्रुकौ ॥ ५३ ॥
 हिञ्चार्कमूलवल्मीकमृत्तिकाः सकुठेरकाः । दधिसैन्धवासंयुक्तं कार्यमैः प्रलेपनम् ॥ ५४ ॥
 श्योनाकं खदिरं विलवं वृहत्यौ सरलासनौ । शोभाभ्रनकलकारीश्वदप्तासुरसार्जकान् ॥ ५५ ॥

अग्निमन्थकरञ्जौ च जलेनोत्काश्य सेचयेत् । प्रलैपो मूत्रपिण्डवर्द्धयुस्तम्भनिवारणः ॥ ५६ ॥
 कफक्षयार्थं शक्येषु व्यायामेष्वनुयोजयेत् । स्थलान्याकामयेत् कल्यं शर्कराः सिकतास्तथा ॥ ५७ ॥
 प्रतारयेत् प्रतिस्त्रोतो नदीं शीतजलां शिवाम् । सरथ्य विमलं शीतं स्थिरतोयं पुनः पुनः ॥ ५८ ॥
 तथा विशुष्केऽस्य कफे शान्तमूरुग्रहो वजेत् ।

Thus internal medicine for ūrustambha has been said. Now listen about the external remedy for diminishing kapha.

Earth from the anthill; root, fruit and bark of karañja and brick—powder of these should be used frequently for anointing.

In ūrustambha, thick anointing should be done with roots of aśwagandhā or devadāru mixed with honey, mustard and earth from ant-hill or with danti, dravantī, surasā and mustard.

Sprinkling is done on the part with hot water decoction with leaves, and fruits of tarkāri, śigru, surasā viśvā, kuṭaja and nimba.

Mustard pounded and dipped in cow's urine for the whole night should be used as anointment.

Kuṭaja, surasa, kuṣha, aromatic drugs, tumbaru, śigru, hiṇsrā, arka root, earth from ant-hill and kuṭheraka mixed with curd and rock salt are used as anointment.

Śyonāka, khadira, bilva, bṛhatī, kaṇṭakāri, sarala, asana, śobhāñjana, tarkāri, surasa, gokṣura, arjaka, agnimantha and karañja—should be boiled in water and with this decoction the part should be sprinkled over. Or they should be pounded with urine and used as anointment on the part. This alleviates ūrustambha.

One should engage the patient in practicable physical exercise in order to diminish kapha. For instance, he should be advised to cross over the lands, gravels and sands in early morning; to swim against the current or an auspicious river having cold water or clean cold lake with stable water time and again. Thus on kapha being dried up ūrustambha gets pacified. [48-58]

शेषणः क्षपणं यत् स्यान्न च मारुतकोपनम् ॥ ५९ ॥
 तत् सर्वं सर्वदा कार्यमुरुस्तम्भस्य भेषजम् । शरीरं बलमन्त्रं च कायेषा रक्षता किया ॥ ६० ॥

All the treatment which diminishes kapha but does not aggravate vāyu should be applied always in ūrustambha at the same time safeguarding the body, strength and agni. [59-60]

तत्र श्लोकः—

हेतुः प्राग्रूपलिङ्गानि कर्मयोग्यत्वकारणम् । द्विविधं भेषजं चोक्तमूरुस्तम्भचिकित्सिते ॥ ६१ ॥

Now the summing up verse—

Etiology, prodroma, symptoms, reasons for unsuitability of (evacuative) measures and two types of remedies—all this has been said under the treatment of ūrustambha. [61]

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राते दृढवलसंपूरिते चिकित्सास्थाने
ऊरुस्तम्भचिकित्सितं नाम सत्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

Thus ends the twenty seventh chapter on treatment of ūrustambha in the treatise composed by Agniveśa, redacted by Caraka and reconstructed by Dr̥ḍhabala as it was not available. [27]

अष्टाविंशोऽध्यायः

CHAPTER XXVIII

अथातो वातव्याधिचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

Now (I) shall expound the chapter on treatment of vātavyādhi. [1]

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

As propounded by Lord Ātreya. [2]

वायुरारुद्धर्लं वायुर्वायुर्धाता शरीरिणाम् । वायुर्विश्वमिदं सर्वं प्रभुर्वायुश्च कीर्तिः ॥ ३ ॥

Vāyu is life, strength and sustainer of creatures. Vāyu is the entire world, it is the master (of all). [3]

अव्याहृतगतिर्यस्य स्थानस्थः प्रकृतौ स्थितः । वायुः स्यात्सोऽधिकं जीवेद्वीतरोगः समाः शतम् ॥ ४ ॥

The person whose vāyu is with unimpeded movements and in normal state lives long for hundred years devoid of disorders. [4]

प्राणोदानसमानाख्यव्यानापानैः स पञ्चधा । देहं तन्त्रयते सम्यक् स्थानेष्वव्याहृतश्चरन् ॥ ५ ॥
स्थानं प्राणस्य मूर्धोरःकण्ठजिह्वास्यनासिकाः । श्रीवनश्वशूद्गारश्वासाहारादि कर्म च ॥ ६ ॥
उदानस्य पुनः स्थानं नाभ्युरः कण्ठ एव च । वाक्प्रवृत्तिः प्रयत्नोजौवलवर्णादि कर्म च ॥ ७ ॥
स्वेददोषाम्बुद्वाहोनि स्रोतांसि समधिष्ठितः । अन्तरझेश्च पार्श्वस्थः समानोऽग्निवलप्रदः ॥ ८ ॥
देहं व्याप्तोति सर्वं तु व्यानः शीघ्रगतिर्नृणाम् । गतिप्रसारणाक्षेपनिमेषादिक्रियः सदा ॥ ९ ॥
वृषणौ वस्तिमेढं च नाभ्युरू वंक्षणौ गुदम् । अपानस्थानमन्त्रस्थः शुक्मूत्रशक्तिं च ॥ १० ॥
सृजत्यार्तवगमौ च युक्ताः स्थानस्थिताश्च ते । स्वकर्म कुर्वते देहो धार्यते तैरनामयः ॥ ११ ॥

That (vāyu) is of five types—prāṇa, udāna, samāna, vyāna and apāna. It coordinates the body well while moving unimpededly in (different) places.

Prāṇa is located in head, chest, throat, tongue, mouth and nose. Its functions are spitting, sneezing, belching, respiration, digestion etc.

Udāna is located in navel, chest and throat. Speech, effort, energy, strength, complexion etc. are its functions.

Samāna vāyu located in channels carrying sweat, dosas and water (fluid) and seated beside the digestive fire provides strength to Agni.

Vyāna vāyu being quick-moving pervades the entire body and performs the functions of movements, extension, contraction, blinking etc.

Testicles, urinary bladder and penis, navel, thighs, groins, anus—these are the seats of *apāna* vāyu. It releases semen, urine, faeces, menses and foetus while situated in intestines.

They all in equilibrium and located in their places perform their (normal) functions by which the body is sustained free from disorders. [5-11]

विमार्गस्था श्युक्ता वा रोगैः स्वस्थानकर्मजैः । शरीरं पीडयन्तयेते प्राणनाश्य द्वरन्ति च ॥ १२ ॥
सङ्घथामप्यतिवृत्तानां तज्जानां हि प्रधानतः । अशीतिर्नखमेदाद्या रोगाः सूचे निदर्शिताः ॥ १३ ॥
तानुच्यमानान् पर्यायैः सहेतूपक्रमाञ्छृणु । केवलं वायुमुद्दिश्य स्थानमेदात्तथाऽऽवृतम् ॥ १४ ॥

If they move on wrong path or are unbalanced they afflict the body with disorders relating to their location and functions and take away life shortly.

Although the disorders caused by *vāta* are innumerable the important ones such as nail-cracking etc. eighty in number have been mentioned in Sūstrasthāna. (Ch. 20).

Now they are being said in other words taking *vāyu* as a whole according to locations and covering with etiology and treatment, listen. [12-14]

रक्षशीतालपलच्छव्यवायातिप्रजागरैः । विषमादुपचाराच्च दोषासृक्षमवणादति ॥ १५ ॥
लङ्घनपूचनात्यध्वव्यायामातिविचेष्टितैः । धातूनां संक्षयाच्चिन्ताशोकरोगातिकर्षणात् ॥ १६ ॥
दुःखशाय्यासनात् कोधाद्विवास्वमाद्भ्यादपि । वेगसंधारणादामादभियातादभोजनात् ॥ १७ ॥
मर्माद्याताद्वजोष्टाश्वशीघ्रयानापतंसनात् । देहे स्रोतांसि रिक्तानि पूरयित्वाऽनिलो वली ॥ १८ ॥
करोति विविधान् व्याधीन् सर्वाङ्गैकाङ्गसंथ्रितान् ।

Due to rough, cold, little and light food, excessive coitus and vigils, faulty therapeutic management, excessive elimination of impurity and blood, excessive movements such as leaping, jumping, wayfaring and physical exercise, wasting of dhātus, excessive emaciation due to anxiety, grief and illness, uncomfortable bed and seat (chair), anger, day-sleep, fear, suppression of urges, āmadoṣa, injury, fasting, injury in vital parts, falling down from elephants, horses and other fast vehicles *vāyu* gets aggravated and filling up the vacant channels in the body produces various disorders pertaining to the entire body or one of the parts. [15-18]

अध्यक्तं लक्षणं तेषां पूर्वरूपमिति स्मृतम् ॥ १९ ॥
आत्मरूपं तु तद्व्यक्तमपायो लघुता पुनः ।

The unmanifested symptoms of these disorders are known as pūrvarūpa (prodromal symptoms). When the same are manifested they represent the own entity of disorders while their lightness (lessened severity) denotes the subsidence of the disorder. [19]

सङ्कोचः पर्वणां स्तम्भो मेदोऽस्थां पर्वणामपि ॥ २० ॥

लोमहर्पः प्रलापश्च पाणिपृष्ठशिरोग्रहः । खाञ्जयपाङ्गुल्यकुञ्जत्वं शोषोऽङ्गानामनिद्रता ॥ २१ ॥

गर्भशुक्ररजोनाशः स्पन्दनं गात्रसुतता । शिरोनासाक्षिजत्रूणां ग्रीवायाश्चापि हुण्डनम् । २२ ॥

मेदस्तोदार्तिराक्षेपो मोहश्चायास एव च । एवंविधानि रूपाणि करोति कुपितोऽनिलः ॥ २३ ॥

देतुस्थानविशेषाच्च भवेद्वौगविशेषकृत् ।

Contractures, stiffness in joints, tearing in bones and joints, horripilation, delirium, stiffness in hands, back and head, limping, crippledness, humpedness, drying of organs, sleeplessness, destruction of foetus, sperms and ovum, pulsation, numbness in organs, crookedness of head, nose, eyes, clavicular region and neck, tearing, piercing pain, distress, convulsion, mental confusion and exhaustion—these symptoms are produced by the vitiated vāyu. [20-23]

तत्र कोष्टाश्रिते दुष्टे निग्रहो मूत्रवर्चसोः ॥ २४ ॥

ब्रह्महृद्रोगगुल्मार्शः पाईर्वशूलं च मारुते । सर्वाङ्गकुपिते वाते गात्रस्फुरणभजने ॥ २५ ॥

वेदनाभिः परीतश्च स्फुटनीवास्य सन्धयः । ग्रहो विष्णुव्रवातानां शूलाभ्यानाश्मशर्कराः ॥ २६ ॥

जड्होरुचिकपात्पृष्ठरोगशोषौ गुदस्थिते । हृन्ताभिपाइवोदररुक्तवृष्णोद्वारविसूचिकाः ॥ २७ ॥

कासः कण्ठास्यशोषश्च इवासश्चामाशयस्थिते । पकाशयस्थोऽन्त्रकूजं शूलादोषौ करोति च ॥ २८ ॥

कृच्छ्रमूत्रपुरीपत्वमानाहं त्रिकवेदनाम् । श्रोत्रादिघ्विन्द्रियवर्धं कुर्याद्दुष्टसमीरणः ॥ २९ ॥

त्वग्रूक्षा स्फुटिता सुष्टुपा कृशा कृष्णा च तुद्यते । आतन्यते सरागा च पर्वरुक् त्वक्स्थितेऽनिले ॥ ३० ॥

रुजस्तीवाः संसंतापावैवर्ण्य कृशताऽरुचिः । गात्रे चारुषिं भुक्तस्य स्तम्भश्चासृगतेऽनिले ॥ ३१ ॥

गुर्वज्जं तुद्यतेऽत्यर्थं दण्डमुषिद्वितं तथा । सरुक् श्रमितमत्यर्थं मांसमेदोगतेऽनिले ॥ ३२ ॥

मेदोऽस्थिपर्वणां सन्धिशूलं मांसवलक्षयः । अस्वप्नः संततता रुक् च मज्जास्थिकुपितेऽनिले ॥ ३३ ॥

क्षिप्रं मुञ्चति वधाति शुक्रं गर्भमथापि वा । विकृतिं जनयेचापि शुक्रस्थः कुपितोऽनिलः ॥ ३४ ॥

बाह्याभ्यन्तरमायामं खल्लिं कुञ्जत्वमेव च । सर्वाङ्गकाङ्गरोगांश्च कुर्यात् ज्ञायुगतोऽनिलः ॥ ३५ ॥

शारीरं मन्दरुक्शोफं शुष्यति स्पन्दते तथा । सुसास्तम्ब्यो महत्यो वा सिरा वाते सिरागते ॥ ३६ ॥

वातपूर्णद्वितिस्पर्शः शोथः सन्धिगतेऽनिले । प्रसारणाकुञ्चनयोः प्रवृत्तिश्च सवेदना ॥ ३७ ॥

(इत्युक्तं स्थानमेदेन वायोर्लक्षणमेव च ।)

Due to peculiarity of cause and location, vāyu produces peculiar disorders.

When vāyu located in bowels is vitiated, it causes retention of urine and stool, Bradhma (hernia), cardiac disorders, gulma, piles and pain in sides,

If vāta is vitiated generally all over the body there are quivering and breaking pain in limbs and joints which are painful as if cracking.

When vitiated vāta is located in anus there are retention of stool, urine and flatus, colic, tympanitis, calculus, gravels, pain and emaciation in shanks, thighs, sacral region, feet and back.

If vāyu is located in āmāśaya there are pain in heart, navel, sides and abdomen, thirst, belching, visūcikā, cough, drying of throat and mouth and dyspnœa. [27]

When vāyu is located in pakvāśaya, it causes gurgling sound in intestines, colic, meteorism, difficulty in passing urine and stool, hardness in bowels and pain in sacral region.

The vitiated vāyu located in sense organs such as ear etc. causes loss of sensation.

When vāyu is located in twak (skin) the skin is rough, cracked, benumbed, thin, and is associated with piercing pain, stretching, redness and pain in joints.

If vāyu is located in rakta it causes severe pain with heat, abnormal complexion, leanness, anorexia, pimples on body parts and stillness of ingested meal.

In case of vāyu having been located in māṃsa and medas, body has heaviness in organs, severe piercing pain as if beaten with sticks or fists, distress and excessive exhaustion.

If vāyu is vitiated in majjā and asthi (bone and marrow), there are breaking pain in bones and joints, pain in joints, loss of flesh and strength, sleeplessness and continuous pain.

The vitiated vāyu, if located in śukra, prematurely expels or retains semen or foetus and also causes abnormality.

Vāyu located in snāyu, produces opisthotonus, emprosthotonus, cramps, hump-edness and other generalized or localised disorders.

If vāyu is located in sirā, the body having mild pain and swelling dries up and quivers with sirās (blood vessels) as motionless, constricted or dilated.

If vāyu is located in joint, there occurs swelling like air-filled bladder in touch and pain during contraction and extension of limbs. [24-37]

(Thus characters of vāyu according to location are said).

अतिवृद्धः शरीरार्धमेकं वायुः प्रपद्यते । यदा तदोपशोष्यासृग्याहुं पादं च जानु च ॥ ३८ ॥
तस्मिन् संकोचयत्यर्थं मुखं जिङ्गं करोति च । वकीकरोति नासाभूलाटाक्षिहनूस्तथा ॥ ३९ ॥

तनो वक्रं वज्रत्यास्ये भोजनं वक्रदर्शिनः । स्तव्यं नेत्रं कथयतः क्षवयुश्च निगृह्णते ॥ ४० ॥
भुग्ना जिह्वा समुक्षिष्टा कला सज्जति चास्य वाक् । दन्ताश्वलन्ति वाऽयते श्रवणौ भिद्यते स्वरः ॥ ४१ ॥
पाददन्ताश्विजहोक्षशङ्खश्वरणगण्डरुक् । अर्धं तस्मिन्मुखार्थं वा केवले स्यात्तदर्दितम् ॥ ४२ ॥

When vāyu aggravated severely affects one half of the body, it dries up the blood, hand, leg and knee and produces contracture in that half. Consequently face and also nose, eyebrows, forehead, eyes and jaws get crooked. Thus the morsel of food goes in mouth in the crooked way, the nose is crooked, eyes stiffened and sneezing is suppressed in spite of impulse. Tongue when raised becomes curved, voice becomes feeble and impeded, teeth become loose, hearing is deficient and vision coarse. There is pain in foot, hand, eye, shank, thigh, temple, ear and cheek. The disease is localised either in one-half of the body or in half of the face. This is known as 'ardita' (facial paralysis). [38-42]

मन्यं मन्थिन्य वातोऽन्तर्यदा नाड्यां प्रपथते । मन्यास्तम्भं तदा कुर्यादन्तरायामसंज्ञितम् ॥ ४३ ॥
अन्तरायम्यने ग्रीवा मन्या च स्तम्भने भृशम् । दन्तानां दंशानं लाला पृष्ठायामः शिरोग्रहः ॥ ४४ ॥
जूँमा वदनमङ्गध्याप्यन्तरायामलक्षणम् । (इत्युक्तस्त्वन्तरायामो)

When vāyu gets lodged in both the carotid regions and reaches inside, it causes 'manyāstambha' (stiffness of carotid regions). Now the disorder known as 'antarāyāma' (emprosthotonus) will be said.

Neck bends inwards and carotid regions too get stiffened excessively. Besides, there are gnashing of teeth, salivation, inward bending of back, stiffness of head, yawning and lock jaw. This is the feature of emprosthotonus.

Thus emprosthotonus is said. [43-44]

वहिरायाम उच्यते ॥ ४५ ॥)
पृष्ठमन्याथिता वाह्याः शोपयित्वा सिरा बलो । वायुः कुर्याद्दुस्तम्भं वहिरायामसंज्ञकम् ॥ ४६ ॥
चापवचाम्यमानस्य पृष्ठतो नीयते शिरः । उर उत्क्षण्यते मन्या स्तम्भा ग्रीवाऽवमृद्यते ॥ ४७ ॥
दन्तानां दशानं जूँमा लालान्नावश्च वाग्रहः । जातवेगो निहन्त्येष वैकल्यं वा प्रयच्छति ॥ ४८ ॥

Now opisthotonus will be said.

The aggravated vāyu drying up the external vessels situated in back, and carotid regions cause 'dhanustambha' (archlike stiffness) known as 'bahirāyāma' (opisthotonus). The body of the patient is bent downwards like bow, head goes to back, chest gets thrown upwards, carotid regions get stiffened and neck is bent downwards. There are also gnashing of teeth, yawning, salivation, and loss of speech when it comes with force it kills the patient or produces restlessness. [45-48]

हनुमूले स्थितो वन्धात् संवृत्यनिलो हनू । विवृतास्यत्वमथवा कुर्यात् संवृत्वकनाम् ॥ ४९ ॥
हनुग्रहं च संमन्य हनुं स्तव्यमवेदनम् ।

When vāyu is located at the root of the jaw, it causes the jaws to slip down from their bonds and consequent opening of mouth or by stiffening the jaws it causes closing of mouth. This is (known as) 'hanugraha' (lock-jaw) which is characterized by stiffness and absence of pain. [49]

मुहुराक्षिपति कुद्धो गात्राण्याक्षेपकोऽनिलः ॥ ५० ॥
पाणिपादं च संशोध्य सिराः सन्नायुकण्डराः ।

The vitiated vāyu causes frequent convulsions in the body while drying up hand and feet along with blood vessels, ligaments and tendons. This is (known as) 'āksepaka'. [50]

पाणिपादशिरः पृष्ठश्चोणीः स्तभाति मारुतः ॥ ५१ ॥
दण्डवत्स्तब्धगात्रस्य दण्डकः सोऽनुपक्रमः ।

When vāyu stiffens hands, feet, head, back and hip the body becomes stiff like a stick. This is (known as) 'daṇḍaka' (plenosthotonus) which is incurable. [51]

स्वस्थः स्यादर्दितादीनां मुहुर्वेगे गतेऽगते ॥ ५२ ॥
पीड्यते पीडनैस्तैस्तैर्भिर्गेतान् विवर्जयेत् ।

In ardita etc. when the paroxysm of the disorder goes away, the patient feels normal but in case it persists it afflicts him with respective troublesome symptoms. The physician should not take up these cases. [52]

गृहीत्वाऽर्थं शरीरस्य सिराः ज्ञायूर्विशोभ्य च ॥ ५३ ॥
दत्त्वैकं मारुतः पश्चं दक्षिणं वाममेव वा । कुर्याच्चेष्टानिवृतिं हि रुजं वाक्स्तम्भमेव च ॥ ५४ ॥
पादं संकोचयत्येकं हस्तं वा तोदशूलकृत् । एकाङ्गरोगं तं विद्यात् सर्वाङ्गं सर्वदेहजम् ॥ ५५ ॥

If vāyu affects the half of the body and while drying up the blood vessels and ligaments it paralyses one side, either left or right, and causes loss of movement, pain and loss of speech.

When (vitiated vāyu) causes contracture in one of the feet or hands with piercing pain and distress, this is known as 'ekāṅgaroga'.

When affection is generalised, it is known as (sarvāṅga roga). [53-55]

स्फिक्पूर्वा कटिपृष्ठोरुजानुज्ञापदं कमात् । गृभसी स्तम्भरुक्तोदैर्गृह्णाति स्पन्दते मुहुः ॥ ५६ ॥
वाताद्वातकफात्तन्द्रागौरवारोचकान्विता । खड्डी तु पादज्ञ्होरुकरमूलावमोटनी ॥ ५७ ॥

Gṛdhrasī (sciatica) starts from hip and gradually comes down to waist, back, thigh, knee, shank and foot and affects these parts with stiffness, distress and piercing pain and also frequent quiverings. These symptoms are of vāta but when the disorder is caused by vāta and kapha it is associated with drowsiness, heaviness and anorexia.

Khalli produces cramps in foot, shank, thigh and wrist.

स्थाननामानुरूपैश्च लिङ्गैः शेषान् विनिर्दिशेत् ।

The remaining disorders may be known from the symptoms according to location and name. [56-57]

सर्वव्यवेतेषु संसर्गं पित्तादैरुपलक्षयेत् ॥ ५८ ॥

वायोर्धातुक्षयात् कोपो मार्गस्यावरणेन च (वा) । वातपित्तकफा देहे सर्वस्रोतोऽनुसारिणः ॥ ५९ ॥

वायुरेव हि सूक्ष्मत्वाद्योस्तत्रात्युदीरणः । कुपितस्तौ समुद्धूय तत्र तत्र क्षिपन् गदान् ॥ ६० ॥

करोत्यावृतमार्गत्वाद्रसादीश्चोपशोषयेत् ।

In all these, association of pitta etc. should also be observed.

Vitiation of vāyu takes place from either wasting of dhātus or obstruction in passage.

Vāta, pitta and kapha move in all the channels of the body. Due to subtleness, vāyu itself provokes the other two dosas. When aggravated it excites them and carrying them to different places produces different disorders due to obstruction in passage and dries up rasa etc. [58-60]

लिङ्गं पित्तावृते दाहसृष्ट्या शूलं भ्रमस्तमः ॥ ६१ ॥

कट्टव्यलवणोष्णैश्च विदाहः शीतकामिता । शैत्यगौरवशूलानि कट्टव्यादुपशयोऽधिकम् ॥ ६२ ॥

लड्डनायासरुक्षोष्णकामिता च कफावृते । रक्तावृते सदाहार्तिस्त्वद्भूमांसान्तरजो भृशम् ॥ ५३ ॥

भवेत् सरागः श्वयथुर्जायन्ते मण्डलानि च । कठिनाश्च विवर्णाश्च पिंडकाः श्वयथुस्तथा ॥ ६४ ॥

हर्षः पिपीलिकानां च संचार इव मांसगे । चलः लिङ्घो मृदुः शीतः शोफोऽङ्गेष्वरुचिस्तथा ॥ ६५ ॥

आढ्यवात् इति व्येयः स कृच्छ्रो मेदसाऽऽवृतः । स्पर्शमस्थनाऽऽवृते तूष्णं पीडनं चाभिनन्दति ॥ ६६ ॥

संभज्यते सीदिति च सूचीभिरिच तुयते । मज्जावृते विनामः स्याज्जम्भणं परिवेष्टनम् ॥ ६७ ॥

शूलं तु पीड्यमाने च पाणिभ्यां लभते सुखम् । शुक्रावेगोऽतिवेगो वा निष्फलत्वं च शुक्रगे ॥ ६८ ॥

भुक्ते कुक्षी च रुग्जीर्णं शाम्यत्यन्नावृतेऽनिले । मूत्राप्रवृत्तिराधमानं बस्तौ मूत्रावृतेऽनिले ॥ ६९ ॥

वर्चसोऽतिविवर्ण्योऽधः स्वे स्थाने परिकृन्ति । वज्रत्याशु जरां स्नेहो भुक्ते चानद्यते नरः ॥ ७० ॥

चिरात् पीडितमन्नेन दुःखं शुष्कं शक्तू सूजेत् । श्रोणीचंक्षणपृष्ठेषु खण्विलोमश्च मारुतः ॥ ७१ ॥

अस्वस्थं हृदयं चैव वर्चसा त्वावृतेऽनिले ।

If vāyu is covered by pitta the following symptoms arise—burning sensation, thirst, pain, giddiness, feeling of darkness, aggravation of burning sensation by the use of pungent, sour, salty and hot things and desire for cold.

In case of covering with kapha there are coldness, heaviness and pain, suitability of pungent etc. and particular desire for fasting, exertion, rough and hot things.

If vāyu is covered with rakta, there is burning sensation with distress, the space between skin and muscle becomes red and swollen and rashes appear.